Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
25
четверг
№ 243 (14443)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

ПРОФЭВИЛЕЛ ШИМЧЭЭШКИНИН ЧААРТЫР

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизинге ВЦСПС-тиң илеткели

Чурттуң төөгүлүг хөгжүлдезиниң чорудулгазы, амыдырал боду ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизин хуусаа бетинде чыылдыларының эргежок чугулазын негеп келген, ынчаарга бо съезд болза, профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазының бүдүн үе-чадазын түңнээр апаар деп, ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы **В. П. Щербаков** медеглээн. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XVIII съездизиниң сөөлүнде ВЦСПС-тиң ажылының болгаш чурттуң профэвилел шимчээшкининиң үндезини-биле чаартыр сорулгалар дугайында илеткелди ол кылган.

Экономикада байдалды быжыг туруштуг кылдыр экижидер, рынок харылзааларынче шилчиир дээш харысалгалыг шилип алышкынны совет кижилер сөөлгү үеде манап келген. Ол дээрге ылаңгыя эге үе-чадада берге болгаш даржыктыг чорудулга-дыр. Рынок дээрге кылаң орук-тур деп канчап-даа санап болбас. Ол дээрге кижи бүрүзүнден эң-не күженишкинниг ажылдаарын, сагылга-чурумнуг болгаш харысалгалыг болурун негээр шыңгыы система-дыр.

Ынчангаш ССРЭ-ниң Президентизиниң саналдааны Кол угланыышкыннарда чонуң социал камгалалының талазы-биле профэвилелдериң хөй туруштары айыттынган. Ынчалзажок дыка нарын айтырыглар бар. Оларны шиитпирлээринге хамаарыштыр тодаргай турушту съезд ажылдап кылыр ужурлуг деп, илеткелчи онзалап демдеглээн.

Кол угланыышкыннарда кижилерниң социал камгалалының хемчеглерин нийтизи-биле айыткан болгай. Ынчангаш профэвилелдери болза, ук хемчеглерни чуртка нийтизи-биле болгаш республика, бүдүрүлге бүрүзүнге хамаарыштыр улам-на тодаргайлаар хүлээлгелиг.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның кол массазы кандыг өнчү турарыл, шилчииринин амгы үе-чадазында өнчүнүң чогум кандыг хевири тергиидекчи болур ужурлугул деп айтырыгны хамыктың мурнунда барымдаалап көөрү чугула. Илеткелчиниң бодалын ёзугаар алырга, өнчүнүң хөй янзы хевирлииниң боттуг эргежок чугулазын хүлээп көөрү чүүлдүг болур. Ынчаарга профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазының кол чүүлү — күш-ажыл рыногу, ажыл-биле хандырары, ажылчын күжүнүң өртээ ышкаш, үндезин айтырыгларга хамаарыштыр кижилерниң эрге-ажыын камгалаары болур ужурлуг.

Чонну ажыл-биле хандырарының айтырыынга илеткелчи база доктааган болгаш экономиканың структуралыг эде тургустунуушкунунуң, карылгалыг бүдүрүлгелерни тарадып дүжүрериниң, өнчү хевирлерин солуштурарының байдалдарында 6-дан 15 миллион хире кижи ажыл чок артар магат чок деп, илеткелчи демдеглээн. Ажыл-биле кижилерни хандырарынга хамаарышкан хоойлужудулга төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Соведи амгы үеде чугаалажып көрүп турар.

Күш-ажыл рыногунга ажылдакчыларның эрге-ажыктары дээш демиселге холбаштыр профэвилелдериниң мурнунга салдынган төп сорулга болза, ажылчын күжүнүң өртээ. ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы бо айтырыгга тодаргай доктааган. Үр үениң дургузунда бистиң күрүневис ажылчын күжүнүң өртээн директива ёзугаар тодаргайлап, нормативтерни доктаадып келген. Ооң түңнелинде ажылчын кижиниң кылган чүүлдериниң өртээниң ортаа кезиинден эвээжи анаа төлеттинип турар. Ынчангаш ажылчын күжүнүң өртек-үнези ындыг турда, ажыл төлевирин доктаадып тургусканының принциптери рынок өртектерин ёзугаар чурттаалга бажыңнарын, эки аъш-чемни болгаш өске-лаа барааннарны күзээни-биле кижилерниң садып алырын хандырбайн турар. Ол бүгү чарыгдалдарны дуглаарын ажылчы чоннуң акша-хөреңгилериниң күсели-биле мооң мурнунда күрүне хандырып келген.

Ажылдавайн турар болгаш эвээш хандырылгалыг кижилерниң социал камгалалының айтырыынга В. П. Щербаков оон ыңай тодаргай доктааган. Амыдырап шыдаар шинээ чавыс кижилерниң саны чүгле кызырылбайн турар эвес, харын улам көвүдээн. Амгы үеде ындыг кижилерниң саны чуртта нийтизи-биле 70—80 миллион четкен. Оларның барык 25 хуузу — ажылчыннар, албан-хаакчылар, колхозчулар, үштүң бир кезии — пенсионерлер болгаш инвалидтер. Оларның социал камгалалының айтырыынче онза кичээңгейни илеткелчи угландырган.

Илеткелчи ооң соонда социал страхованиениң айтырыгларынга тодаргай доктааган. Ону башкарарын үндезини-биле өскертири эргежок чугула апарганын ол айыткан. ССРЭ чазаа биле ВЦСПС-тиң аразында дугуржулга ёзугаар күрүнениң социал страхование бюджединиң орнунга ийи фондуну — ССРЭ-ниң Пенсия фондузу биле ССРЭ-ниң Социал фондузун тургузар деп санал кирип турар. Биргизи күрүне органнарының эргезинге, ийигизи профэвилелдериниң эргезинге турар.

Оратор оон аңгыда нийтилелге херээженнерниң база аныяктарының байдалын, көдээде социал база культураның болгаш спорттуң айтырыгларын шиитпирлээри-биле профэвилелдериниң ажылынга бүгү талалыг доктааган. Херээженнерни кадыг ажылдан хостаар, ооң-биле кады уруг-дарыгны кижизидеринге эң-не таарымчалыг чүүлдерни тургузары-биле профэвилелдери бүгү-ле чүүлдерни кылыр апаар. Херээженнерниң божуур бетинде шөлээзин 4 ай чедир узадыр сорулга туруп турар.

Аныяктар талазы-биле күрүне политиказының программазын ажылдап кылгаш, ону кыска хуусаада боттандырып эгелээр, рынок үезинде аныяктарның болгаш бичии чаштарның эрге-ажыктарын камгалаарын магадылаар хөй талалыг хемчеглерни хүлээп алыр дугайында съездиниң өмүнээзинден ССРЭ-ниң Дээди Совединге саналдар кирери эргежок чугула боор турар.

Көдээ ажыл-ишчилерниң айтырыгларын ВЦСПС багай шиитпирлеп турарын илеткелчи билинген. Чүгле ол эвес, харын областарда, республикаларда профэвилелдер чөвүлелдери көдээге дузалажырының айтырыгларынга башкарыкчы ролюндан барык ойталаан.

Ажыл-агыйның башкарарының чаа негелделеринге профэвилелдериниң демиселиниң аргазын база ажылының угланыышкынын улам тодарадып тургаш, ол четпестерни чайладып болур.

Рынокче шилчииринин программазы чурттакчы чонну чурттаар бажың-биле күрүне хандырарындан ойталааш, ону бараан хевирлиг кылдыр шилчидерин саналдап турар болганда, шилчилге үезинде аар-берге байдал бажың ээлеринге база оочурда турар 14 млн. кижилерге онаажыр, олар квартираларны халас алыр магадылалын оскунарлар.

Шак ындыг шиитпир шын эвес дээрзин илеткелчи айыткан. Чурттаалга тудуунга капитал салыышкыннары бети дээрге чоокку беш чылдарда чүгле кызырлыр эвес, харын рынок механизминиң күсели-биле көвүдээр ужурлуг деп, профэвилелдери негеп турар. Оон-биле кады квартира айтырыын боттары шиитпирлеп аар деп турар чамдык хамаатыларга болгаш бүдүрүлгелерге эң-не таарымчалыг байдалдарны тургускан турар ужурлуг.

Чурттаалга ажыл-агыйы бот-акшаланыышкынче шилчиирге, чурттаалга бажыңын ажаап-тежээринге улустуң чарыгдалын бөлүктеп, оларга компенсация төлээри чугула апаар боор дээрзин айыткан.

Илеткелчи ооң соонда чаартынып турар профэвилелдерин хай деп, оларның «туружун айтып бээр» дээр консервативтиг күштерниң көвүдээн оралдажыышкынынче кичээңгейни угландырган. Профэвилелдери бүдүрүлгелерге ажылдаар ужурлуг. Чурт болза рынокче шилчиир, ындыг болганда, ажылчын кижи бүдүрүлгениң ээзи-биле кара чааскаан артар, бо таварылгада ол дээш, ооң эрге-ажыы дээш профэвилелдери туржуп шыдаар. Профэвилелдериниң дугайында хоойлужудулга хүлээп албаан шаанда олар хөй-нийти каттыжыышкыннарының дугайында Хоойлуга чагыртыр, олар күрүнениң шыңгыы контролюнга турар, бодунуң кылган базым бүрүзү дээш санажыр ужурлуг болур. Ындыг профэвилелдери ажылчы чонну камгалап шыдавас.

Профэвилелдериниң чөвүлелдери база комитеттери-биле кады ВЦСПС-тиң ажылдап кылганы коллективтиг керээлер база дугуржулгалар дугайында хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Соведи дарый чугаалажып көргеш, хүлээп алзын дээш, профэвилелдери, чурттуң профэвилел төвү идепкейлиг туржур ужурлуг.

Амгы үе-чадада профэвилелдериниң организастыг тургузуунуң айтырыглары база улуг ужур-дузалыг апарган. Хамыктың мурнунда ооң эге организацияларының бот-тускайлаң чоруун, кол эргелиин хандырары эргежок чугула дээрзин илеткелчи айыткан. Кайы профэвилелге кирерин, өске профорганизациялар-биле каттыжарының кандыг хевирин шилип алырын, иштики тургузуу кандыг болурун, үстүнде турар кайы профорганче төлээлелге кирерин эге организация чүгле боду шиитпирлээр ужурлуг.

Профэвилелдериниң чаа хөй-нийтичи каттыжыышкынының дугайында айтырыгга доктаагаш, В. П. Щербаков мынча дээн: «Унитарлыг күрүнениң байдалдарында ВЦСПС-тиң күүседип турган ролюн куду баспайн чөптүг үнелеп көрбүшаан, ол хажыттынган демократтыг централизмниң, эргелеп башкарылганың чагырып-дужаар системазының үезиниң органы турган деп айтыр апаар. Бөгүн бистиң бүгү кежигүн организацияларывыс — адырлар-даа, республикалар-даа профэвилелдери — чүгле боттарының уставтарын удуртулга болдуруп, бот-тускайлаң ажылдап эгелээнде, нийти-эвилелдиң профтөвүнүң ажыл-херээ үндезини-биле өскерлир».

Кежигүн организациялар профтөптүң адаанга каттыжып, ооң составын боттары тургузуп, аңаа эргежок чугула эргелерни база саңхөөнү тыпсыр. Ынчалзажок ол төп маргылдаа клуву хевирлиг чер болбас, ажылчы чоннарның, бодунуң кежигүн организацияларының эрге-ажыынга дүүштүр күштүг база ажылдап шыдаар орган, ылаңгыя нийти-эвилел эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнары-биле харылзааларынга ол туруштуг болур ужурлуг.

Аңаа таарыжып болгу дег ат: «ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бүгү-нийти конфедерациязы». Бүгү-нийти дээриниң ужуру болза, ол бүгү чурттуң хемчээлинге профэвилелдерин каттыштырган турары-дыр. Конфедерация дээр ужуру — боттарының уставтарынга болгаш программаларынга дүүштүр ажылдап турар суверенниг кежигүн организацияларның эки турачы эвилели болур ужурлуг.

Профэвилелдериниң материалдыг баазазының дугайын чугаалавышаан, илеткелчи профэвилелдерниң ажыл-агыйжы чада-тургузуун эде көөрү чугула дээн. Ынчалзажок ооң эт-хөреңгизин девискээрлер болгаш адырлар аайы-биле үзе-чаза соп алгаш баарын болдурбас херек. Кайы-бир профэвилел каттыжыышкынының бодунуң кылып алганы чүүлдер ооң бодунуң өнчүзү болур. Ынчаарга нийти күш-биле кылдынган чүүлдер, ол кайда-даа турары хамаанчокка, профэвилелдериниң бүгү кежигүннериниң эдилели, өнчүзү болур.

Профэвилелдериниң өске хөй-нийти организациялары-биле харылзааларынга доктаагаш, ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы мынча дээн: «Ам тургустунар профтөп чурттуң профэвилел шимчээшкининге кара чааскаан баштаар деп семевейн турар, аңаа кирбейн турар профтөптер-биле база профэвилел каттыжыышкыннары-биле ажык чугаага киржип, оларның-биле боттуг кады ажылдажыр күзелдиг».

Күш-ажыл конфедерациязында, ажылчын клубтар каттыжыышкыннарында болгаш эвилелдеринде, стачка комитеттеринде бөгүнде каттышкан ажылчын шимчээшкин организациялары-биле демнежип, кады ажылдаарының туружун тодарадыры негеттинип турар. Оларның ажыл-чорудулгазында күш-биле хөделириниң аргалары колдап турза-жок, ажылчын шимчээшкин амыдыралда бар боттуг айтырыгларның үндезининге тыптып келгенин, ол чорук амгы профэвилел тургузугларын хөлзеткенин, бодунуң аразындан массаларда деткимчени алган башчыларны идип үндүрген деп чүвени көрбес арга чок.

Совет профэвилелдери делегей ажыл-чорудулгазын база ооң мурнундаазындан өскерти чорударын планнап турар. Амгы байдал политиктиг сорулгаларны колдай шиитпирлээринден чуртта чорудуп турар экономиктиг реформаларның байдалдары-биле холбаштыр даштыкы профтөптерниң дуржулгазын өөреннринче, оларның-биле кады ажылдажылганың чаа хевирлерин тургузарынче угланган практиктиг хемчеглерже чая көөрүн негеп келген.

Түңнелинде илеткелчиниң чугаалааны: «Амгы боттуг байдал доп-дораан хөделирни негеп турар. 140 миллион ажыг кижини каттыштырып турар профэвилелдер нийтилелдиң социал быжыг турум байдалын тургузарынга салдар чедирип, кижилерге тодаргай дузаны көргүзер ужурлуг. Профэвилел организациязы бүрүзү тус черде байдалларны өөренип көрүп тура, бо ажылга киржириниң аргазын боду тывар. Ынчалзажок ол хөделиишкиннерниң тактиказы чаңгыс аай болур ужурлуг».

КРЕМЛЬГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев автономнуг республикаларның удуртукчуларының дилээзин ёзугаар оларның-биле октябрь 23-те ужурашкан. Эвилелдиң чаа керээзин ажылдап кылырынга автономияларының ролюнуң болгаш чаартынган Эвилелге ээлээр туружунуң дугайында тодаргай чугаа болган. ССРЭ-ниң девискээринде чурттап турар бүгү улустарның национал катап тургустунуушкунун хандырарынга деңн эргелерни болгаш аргаларны магадылаар сорулгалыг төөгүлүг ол документини дүрген белеткээри чугула деп, ужуражыышкынның киржикчилери демдеглээн.

Эвилелдиң чаа керээзин ажылдап кылырда бүгүдениң үнүн дыңнаары, тургустунган боттуг байдалдарны барымдаалап көөрү эргежок чугула деп, ужуражыышкынның түңнелинде М. С. Горбачев чугаалаан. Бистиң күрүневис хөй националдыг болуп келген болгаш ол хевээр артар апаар деп, Президент онзалап демдеглээн. Бистиң күрүневис чаартынар, демократчыыр, чурттуң бүгү хамаатыларының болгаш улустарының эргелерин, эрге-ажыктарын хандырар ужурлуг. Ынчаарга төөгүнү, чурттуң бүгү регионнары политика, экономика, кижилерниң харылзаалары-биле сырый холбаалыг ындыг фактыны барымдаалап көрбес эргевис чок. Чаартынып турар бистиң Эвилеливистиң бүгү үндезиннерниң аразынга харылзааларны чогумчалыг болдурарының сорулгазы туруп турар.

(СЭТА).

БОТ-БОДУНГА ЭПТИГ БОЛУР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы «Парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң дугайында» Хоойлу август 1-де күштүг боор эгелээн.

Парлалганың хостуун ук хоойлу чарлааш, ажык-чарлыг чорукту улам ханылаткан, аңаа быжыг эрге-хоойлу үндезинин берген, журналистерниң база нийтилелдиң шагдан тура манап келгени аргаларны ажыткан. Хөй-нийти организацияларының база аңгы-аңгы хамаатыларның-даа тургузуп ап турары он-он чаа солун, сеткүүлдерни бүрүткээн.

Ынчаарга тургузукчулар, редакциялар, ном, солун парлап үндүрүкчүлери, номчукчулар аразында харылзаа чүгле хоойлуга үндезилеп тургустунар болгу дег. Ынчалза-даа Ажык-чарлыг чорук, хамаатыларның эргелериниң база бижик-дилеглериниң айтырыгларының талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединиң медеглели-биле алырга, журналистер коллективтериниң, тургузукчуларның база чер-чер Советтериниң удуртукчуларының аразында шыңгыы дүрбүүшкүннер тыптып келген. Массалыг информация чепсектериниң ээзи болур эрге дээш партия база совет органнарның аразында демисел чамдык областарда болгаш хоорайларда чидиглен-ген. Район парлалгазы аажок берге байдалда таваржып турар.

Журналистер шын эвес чүүлдер бижип, болуушкуннарны хажыдып турар деп сылдаглааш, улус депутаттарының Советтериниң чамдыктары парлалгаже ыйыдып, оларның ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлепкени дээш чамдык журналистерни харын ажылындан үндүрерин оралдажып турарлар. Шын эвес фактылар дээш, ону чарлаарын азы судка бээрин Парлалга дугайында хоойлуда көрген болгай. Чүгле ындыг арга-биле тургустунган чөрүлдээлерни шиитпирлеп ап болурун медеглелде айыткан.

Оон аңгыда парлалгаже митингилер аргазы-биле ыйыдар чорук дүвүренчиг апарганын комитеттиң медеглелинде чугаалап турар. Коммунист журналистерни ажылдан кызып-кыяр таварылгалар бар, ол дээрге хамааты кижи бүрүзү ажылдаар эргелиг дээн ССРЭ Конституциязын карыкзы-биле үреп турары ол-дур.

Доктаамал үнүп келген парлалганы бүрүткээри нарын байдалдыг эртип турар. Солуннарның база журналдарның чамдык коллективтери мурнунда оларның ээлери турган органнар-биле ажылдаар хөннү чогуп чугаалап турарлар. Ол чорук, бир талазында, шын-на харын. Ынчалза-даа шак ындыг чөрүлдээлерни хоойлу-дүрүмге үндезилээш, хамыктың мурнунда, номчукчуларның эрге-ажыынга дүүштүр эп-чөп-биле шиитпирлээри чугула дээрзин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чогуур комитеди санал турар.

Байдалдың шыңгыырап турарының бир кол чылдагааны болза, бир дугаарында рынок хамаарылгазынче кирер. Харылзаа министерствозунуң ачы-дузазының, саазынның, полиграфия ажылдарының өртек-үнезиниң улгатканындан чагыдылга өртээ база улгаткан. Ол чорук эвээш орулгалыгларга берге дээрзи билдингир. Чагыдылга дээш чарыгдалдарны эгидериниң аргазын канчап-чоор тургаш шиитпирлээр деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчыларының аазаашкынын база түңнел чок арткан. Ооң түңнелинде ажык-чарлыг чорукка аар согуушкунну таварыштырган. Өртектер улгатканындан чагыдылга кампаниязының хуусаазын кызырганындан чамдык солун, сеткүүлдерни хаарының кырында келген.

Ынчангаш тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, чагыдылга кампаниязын ноябрь 15-ке чедир узадырын комитет шиитпирлээн.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРЫ А. Н. ГИРЕНКОНУҢ ТЫВАДА ЧОРУП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП Төп Комитединиң секретары А. Н. Гиренко партияның XXIII республика конференциязының ажылынга киржири-биле октябрь 24-те Тывада чедип келген.

Ол-ла хүн Кызылдың дааранылга фабриказынга, бажың тудар болгаш эът комбинаттарынга ол барып, ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле ужуражып, чугаалашкан.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ ДҮВҮН

ААЛЧЫЗЫ — «ЧИНЧИ-ШУРУ»

Тыва радио кыстарга «Чинчи-Шуру» деп радиоклубту бо чылдың март айда ажыткан. Ооң кол-ла сорулгазы болза, кыс кижиниң мөзү-шынарынга хамаарыштыр чугаалажыры, келир үеде не кижиге ажыктыг сүмелерни бээри, кижизидери. Бо чүүлдерни чүгле радио дамчыдылгазынга чугаалажыр эвес, харын чер-черлерге барып, аныяктарга арга-сүме кадып турар.

Дүүн, октябрь 24-те, «Чинчи-Шуру» Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозка аалдап барып, аныяктар-биле ужурашкан. Аңаа кеш аарыгларының эмчизи Нина Ондар, нарколог Вера Доржукай, арага ишпестерниң республика нийтилелиниң харысалгалыг секретары Долчаймаа Сат, косметолог Зинаида Щербакова, быжыкчы-даараныкчы Нина Ооржак, бот-тывынгыр композитор Батый Кенеш, чогаалчы Кежелдей Монгуш, радиожурналист Светлана Данзын-оол олар киришкен.

БӨГҮН

ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫРЫ

Амыдыралды чурттап эртери, орус улустуң үлегер чугаазы-биле, хову кежери эвес-ле болгай. Ылаңгыя Тыва АССР Тыва автономнуг область туржук, Тыва Арат Республика безин тургустунмаанда төрүттүнген кижиниң, шынап-ла, «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок».

Чооду Намдалович Баткар бөгүн, октябрь 25-те, мугур 70 харлаар. Ону ооң он уруглары, он келиннери болгаш күдээлери, оларның чээрби ийи уруглары болгаш кады-кырааны — Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы, Маадыр-ие Чедей Хурагандаевна демдеглеп эрттирер.

Чооду Намдалович 40 чылдарда Калдак-Хамар оруун тударынга киржип, Кызылче чиң тээп, арбан болгаш МЧАЭ тургусчуп, чаа амыдыралды Тес-Хемниң Чыргаланды девискээринге изежип келген кижилерниң, оон «Чодураа» колхозтуң болгаш совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи. Чазактың орден-хавыяаларының болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг аттың эдилекчизи. Амыдыралга үлегерлиг, топтуг-томаанныг кырган ам-даа хөй-нийти ажылдарынга киржип, ужуражылгаларга чалаттырып, бодунуң «чиик-каразы»-биле чындыннадыр халдып турар. Аас-кежиктиг, сергек-омак ирейге төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, адакбышкааның ам-даа чиик болурун күзеп каалы.

Чооду **КАРА-КҮСКЕ**.

ДААРТА

45 ХАРЛААР

Республиканың кеш-шээр аарыглар диспансери тургустунганындан бээр 45 чыл оюн даарта байырлап эрттирер. Дээди мергежилдиг специалист Л. А. Охотникованың удурткаңы бо коллективте 100 хире кижи ажылдап турар. Амгы үеде ийи лаборатория, стационар база амбулатория бар. Диспансерге аарыг кижилер негелде ёзугаар бүгү талалыг эмчи дузазын алыр кылдыр ооң баазазы шак ынчалдыр экижээн.

Диспансерниң баазазынга эртем-практиктиг конференция база октябрь 26-да болур. Чоннуң кадыы дээш Л. Шенякина, А. Якушева, А. Малофеева, Н. Войтенко, Г. Амзаракова болгаш өскелер-даа кызымак ажылдап келген.

Диспансерниң специалистери чылдың-на районнарже үнүп, эмчилерге практиктиг дузаны чедирип турар. Оон аңгыда, боттары Москва, Ленинград, Барнаул болгаш өске-даа хоорайларга билиг-мергежилин чылдың-на бедидип ап турарлар.

Диспансерниң 45 чыл оюнга тураскааткан коллективтиң байырлыг хуралы даарта болур.

ҮЖЕН ДӨРТ ЧЫЛ КАДАРЧЫЛААН

Маадыр-оол Давытович Маады Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң Билелиг сүт-бараан фермазынга кадарчылап ажылдаа-ла, 34 чылдың нүүрүн көре берген. Кандыг-кандыг бергелер ооң мурнунга тургустунмаан дээрил, ону сактып санаары безин берге. Ынчалза-даа ферманың бичии-даа чедишкиннеринге ында ажылдап турар беш саанчы дег өөрүп. Ук чедишкинни быжыглаар дээш улам-на шудургу ажылдап турар. Ол «Инектиң сүдү — дылында» деп чечен домактың утказын эчизинге чедир билир кижи. Ындыг төлээде саанчыларның чедишкини дээрге-ле ооң чедишкини болур.

Бо хүннерде ол 163 инекти кадарып турар. Шупту холушкак инектер. Ынчангаш көргүзүглер ындыг-ла кончуг эвес. Эрткен чылдыынга бодаарга, бо чылын сүт саалдазының планы арай-ла күүсеттинмейн барган.

«Совхоз удуртулгазы удавас биске аныяк казыраларны хүлээндирип, эрги кажааларның орнунга чаа тудугну тургузуп, кол чазаглыг оруктан суурга чедир орук кезиндээн чаартыр деп аазап турган улус болгай. Аңаа дыка идегеп турган бис. Ам ол бүгү арай боттанмайн баар хевирлиг. А акша-хөреңги чок дээрлер-дир» деп, хоочун кадарчы чугаалап олурар.

Шынап-ла, Билелиг суурга чедир оруктуң байдалы аажок берге. Узун-узун чудуктар сөөрткен машиналар ындында-ла багай орукту сандарадып каапкан. Ынчангаш аргыжылга айтырыы дыка-ла берге. Оон аңгыда ферманың ажылдакчыларының социал байдал талазы-биле айтырыы база-ла берге. Салбыр болгаш ындыг ийикпе, ооң хөгжүвези-ле хөлчок, ынаар сагыш салбазы-ла харааданчыг.

Бир хомуданчыг чүүл чүл дизе, депутаттарның ажылының багайы. Соңгулда кампаниязы чоруп турда, оларның шуптузу-ла билелигжилерге аазаашкыннарны кылып, бар четпестерни дарый чайладырын чугаалап турган. Соңгулдалар-даа эрткен, депутатка кандидаттар турганнар депутаттың мандадын холга апкаш, сураг барганнар. Мынаар чаңгыс-даа ис баспаан, «кандыг чурттап турар иргис» деп сонуургап-даа келбээн. Улус депутаттарының ындыг чоруунга Маадыр-оол Давытович сеткилиниң ханызындан хомудап чоруур.

Артур **ХЕРТЕК**.

ЧУРУКТА: сүт-бараан фермазында кадарчы М. Маады.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

ШАХТЁРЛАР СЪЕЗДИЗИНДЕ

Шахтёрларның ийиги Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары ажылчыннарның хамаарышпас профэвилелин тургузарын боттарының эң чугула сорулгаларының бирээзи деп чарлаан.

Съездиге ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң кыйгырыын номчаан.

Съезд бодунуң ажылының бирги хүнүнде чүгле хүн чурумун эде көрүп, бадылап шыдаан. Ийиги хүнүнде хүн чурумунуң айтырыгларын сайгарып кирген.

СЭТА-ның корр.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXIII республика конференциязы октябрь 26-да эртенгиниң 10 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынарын РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди делегаттарга дыңнадып тур.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ ДЕЛЕГАТТАРЫНГА

Конференцияның делегаттарын эртенгиниң 10 шактан эгелеп Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга бүрүткээр. Телефону 3-34-46.

Партийжи амыдырал: ажыл-чорудулганың программазының төлевилелин

чугаалажып тур бис

АЖЫЛЧЫ ЧОН АРАЗЫНЧЕ КИРЕР

Партияның XXVIII съездизинге бадылаттынган СЭКП-ниң Уставында коммунистерниң санал-оналдарын илередириниң хостуун, эге организациялардан эгелээш, СЭКП-ниң бүгү организациялары партияның политиказын ажылдап кылырынга киржирин, партия организациялары болгаш оларның органнары шиитпирлерни ажылдап кылырда бүгү санал-оналдарны чугаалажып көөр хүлээлгелиг дээрзин бижээн. Ынчангаш партия амыдыралының кол хоойлузунда айыттынган эргелерни ажыглап, бодумнуң бодалдарымны илередикседим.

Сөөлгү чылдарда Коммунистиг партияны бүгү талазындан шын-даа, чөптүг эвес-даа шүгүмчүлелдерге таварыштырып, партияның чаңгыс эвин кошкадырынче угланган хөделиишкиннер көвүдеп турар. ССР Эвилелиниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлуга) партия ниитилелдиң удуртукчу башкарыкчы күжү дээрзи бижиглаттынган турган, хөй чылдарда күрүнениң-даа, ажыл-агыйның-даа бүгү адырларын башкарарынга дорт-ла киржип, айтыышкын берип, удуртуп башкарып келген болганда партияның удуртур органнары харыысалгадан чайлавас дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа шүгүмчүлел бүрүзүн-не кандыг-даа харыы чокка хүлээп ап, эрттирип турары чөптүг эвес деп бодаар мен. Партияның республика организациязы, ооң республика комитеди бистиң чоннуң бурунгаар хөгжүлдезинге киирип келген үлүг-хуузун шуптузун карартып шыйып каптары шын эвес. Кандыг-даа ажылды кылырга частырыглар турар-ла болгай. Мактаанда мактап-ла, бактаанда бактапла турар багай чаңчылывыстан уштунар үе келген. Сөөлгү үеде бодап көөрүмге, партияның республика база районнар комитеттери, оларның аппарадының харыысалгалыг ажылдакчылары-даа анаа-ла олурупкан-даа ышкаш. Амыдыралда тургустунуп турар чидиг айтырыгларга-даа, шын эвес шүгүмчүлелдерге-даа үезинде тодаргай харыы бербес, халдакчы, дайынчы арга-шинээзи чавызап турар. Дүжүп берикчи хөөннерге алыскан ажыы бар бе?

Ам болур партияның XXIII республика конференциязынга чон, коммунистер билир кылдыр кылдынган ажылдарны, четпестерни тодаргай айтып, четпес ажылдап турар кижилерниң ат, фамилиязын адаары чугула. Партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазынга партияның дайынчы арга-шинээзин бедидериниң дугайында онзалап айтыры чугула.

В. И. Лениниң чугаазы-биле алырга, парторганизация, партбөлүк бүрүзү бистиң чөлеңгинживис болган турар ужурлуг. Бистиң ажылывыс коммунистер, чон-биле быжыг харылзаавыста. Бир эвес чон бистиң политикавысты билбейн баар болза, өске хөй нийти организацияларынга аштырар апаар бис. Чон-биле харылзаа тударынга партияның соңгулдалыг удуртур органнарының төлээлекчилериниң салдары ам-даа чавыс деп бодаар мен. Чижээлээрге, партияның республика азы район комитеттериниң кежигүннери колдуунда-ла пленумнарга, хуралдарга олуржуп каары-биле кызыгаарлаттынып турар. Чер-черлерге баргаш, чугаалашкан айтырыгларын, кандыг шиитпирлер хүлээп алганын чонга шоолуг-ла таныштырбас, ооң күүселдези дээш тодаргай ажыл чорутпас. Ооң күүселдези дээш каш санныг партия аппарадының ажылдакчылары ажылдап артып каар.

Чамдык соңгулдалыг удуртур органнарның төлээлекчилери боттарының эрге-хүлээлгелерин четче билбейн турар хире. Ынчангаш удуртур партия органнарының кежигүннериниң эрге-хүлээлгелериниң дугайында статусту дарый ажылдап кылыры чугула. Партия Төп Комитеди, ооң тускай комиссиялары ону ажылдап кылырын манап турбайн, түр-даа болза, удуртулга болдуруп ажылдаарының чурумун ажылдап кылгаш, партконференцияга эвес-даа болза, дараазында пленумга бадылап алза кандыгыл?

РСФСР-ниң КП-ның республика комитединиң кежигүнү болуру чүгле хүндүлүг ат эвес-ле болгай. Ооң кежигүннеринден харыысалгазын билип, ажылдаары негеттиннер апаар. Партконференцияга республика комитединиң кежигүннериниң шилилиишкининче кичээнгейни угландырып, белеткел комиссиязы төлевилеп киирген кандидатура бүрүзү-биле тус-тус чаңгыстап чугаалажыры чугула.

Партияның республика комитединиң секретарьларының, аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының билиг-мергежилинден, арга-дуржулгазындан партия ажылы улуу-биле хамааржыр деп билир мен. Аңаа эң-не төлептиг эштер соңгуттурган турары күзенчиг. Партияның республика комитединиң аппарадынга партияның адаккы звенолаарынга ажылдап чораан эштерни соңгууру чугула. Районнарга райком, совхозтарга партком секретарьлап, райком аппараттарынга ажылдап чорбаан эштерни ажылдадып каарга, сургакчылап чедип-даа келгеш, огулуг практиктиг дуза кадып шыдавас болур-дур. Республика комитединиң аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының аразында партияның кудуку звенозунга ажылдап чорбаан, ында бир килдистен өскезинче шилчип ажылдап чоруур эштер бар. Ынчангаш кадрларны солуштуруп ажылдаарын чедип алыры негеттинип турар. Чижээлээрге, республика комитединиң аппарадының ажылдакчыларын кодээ амыдырал кандыг чүвел деп чүвени билип алыры-биле район комитеттеринге азы совхозтарже үндүрзе.

Республика комитединге кодээден ажылдакчыларны хаара тударын өөренип көрзе? Республика комитединиң аппарадын чаартыры чугула деп бодаар мен.

Ынчангаш ажылывысты дилими-биле эде тургузуп, кабинеттерден уштунуп, чон аразынче кирип ажылдаарывыс негеттинип турар.

Ховалыг ДАМДЫНЧАП.
Партия ажылдакчызы.
Сүт-Хөл район

ШЫНАР—АРЫН-НҮҮРНҮҢ ХЕРЭЭ

Тудугжунуң кылган ажылы бодунга тураскаал боол артар дижир. Ол кончуг шын. Тес-Хемде ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган № 1070 колонна районда совхозтарны тудуг талазы-биле харыылап турар чаңгыс улуг организация бо. Бо чылдың бирги чартыында тос бажыңны тудуп, ажыглалга киирдивис. Ынчаарга бистиң ол бажыңнарывысты район төвүнде комиссия хынап көөрге, «Таңды сыны» совхозта 2 бажыңның шынары куду болуп илерээн. Эң ылаңгыя суугуларны шала кырында салып каан болган. Бир бажыңның ханалары үндүрүк-киирик. Бо бүгүнү бригаданың кежигүннери катап эде кылыр ужурга таварышкан. Бо дээрге бистерге, тудугжуларга, ыянчыг-даа, чованчыг-даа ышкажыл. Ол болза кичээндириг, өөредиг-дир. Ындыг чүүлдерни болдурбазының аргазы бар бе? Бар. «Кызыгаар» совхозта Түмен Эрестиң аныяктар бригадазы объектизин тергиин эки шынарлыг дужааган. Бадыткалы ол-дур.

Амгы үеде районнуң суур бүрүзүнде бригадалар тудугларын хуусаазында доозар дээш чүткүлдүг ажылдап турар. «Кызыгаар» биле «Таңды сыны» совхозтарда 1-1 бажыңны дужаарының кырында келген. Ынчалза-даа «Чодураада» амгы үеде дужаар ужурлуг бажыңывыс декабрьда азы эки-ле дизе, ноябрь төнчүзүнде доозар апардывыс. Чүге дизе материал-биле хандырылга бүдүн чай дургузунда үзүктелип келди. А ону Шуурмакта пунктудан ап турар бис. Черле ынчаш тудугнуң шынары ону кылыр материалдардан улуг хамаарылгалыг деп чүве билдингир. Шуурмактан дилиг материалдарын суурларда бригадаларже дорт-ла чорудуп турар. Оларны дүжүрүп алгаш көөрге, кыдыгларында эки манзаларны чүдүргеш, а аразынга чөвүрээлиг хыртыңнарны чүдүрүп каан болур. Кажары кончуг! Чүгле сап сүрер, ыяш-ла болза ажырбас дээр бодал Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунда бар-дыр. Куду шынарлыг материалдың өртээ база чиик болгай. А кыдыынга эки манзаларны чүдүргеш, ниити ол автомашинаның чүъгүн эки деп документ-бижик долдургаш, бисче чорудар ышкажыл. Ол дээш артык акша төледип ап турар. А бистиң удуртукчуларывыс ооң-биле чүге эптежип турарыл? Оон аңгыда чүгле манза эвес, а дөрт талазындан хирээлеп каан, хана салыр чудуктар база ыргак-дагыр, ирик-даа боор-дур. Ындыг материалды эде чонар, эптээр дээш ажыл-ла немежир, үе база чарыгдаар.

Шынар чок материалдарда камналга база болбас дээрзи билдингир. Мындыг-мындыг чүүлдер туруп көөр-дир. Ажылдың шынары дээш, бригада санай, кижи бүрүзүнден негелдени күштелдирген. Шынар болгаш камналга дээш бригадалар аразында чарышты организастаан. Ооң түңнелин квартал санында үндүрүп турар. Үшкү кварталда бирги черни Түмен Эрестиң, ийигизин Владимир Сондуймааның, үшкү черни Владимир Монгалдың бригадалары тус-тузунда ээледи. Оларны хүндүлел бижиктер база акша-биле шаңнагылаан. Мындыг чорук ажылга дыка дөгүм.

Мурнунда бистер, эң ылаңгыя таптаашкын үезинде чүгле план күүселдези дээш сан-чурагай сүрүп, бажыңнарны дужаагаш, куруг черге шаңнадып, мактадып-даа турдувус. Чажыргаш чоор. Ооң соонда чурттакчыларның чеме-халагын дыңнап-даа келген бис. Бир катап «Чодураа» совхозка ийи аал чурттаар бир бажыңның адаккы таваанга чүгле 10 шоодай цементини холаанывысты ам сактып чугаалаарга, дыка-ла ыянчыг-дыр. Ол үеден бээр бистиң удуртукчуларывыс-даа каш удаа солушкулаан. Ам үе өскерилген. Бистер, тудугжулар, моон соңгаар бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап, эки шынарлыг бажыңнарны чурттакчыларга кылып тудуп бээрин оралдажып тур бис.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

Партияның республика конференциязының делегады

САГЫШ ЧОВАП ЧОРУУР

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказы бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цегиниң Тываның комсомол шагналының лауреаты, дөрткү ээлчээниң улуг мастерлери, партияның республика конференциязының делегады Куулар Сергейге чоокта чаа ужураштым. Бо болза Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгы кадржаан ажылчынының бирээзи. Элээн хөй чылдарның дургузунда бо ээлчегни эки удуртуп келген, оон түңнелинде чыл бүрүзүнде багай эвес көргүзүглерни чедип ап турар. Оон-биле чергелештир Сергей Машпалдырович коммунист кижи болганда партия комитединиң болгаш партия эге организациязының даалгаларын күзелдии-биле күүседип, оларның ажыл-чорудулгазын эде тургузары, чаартыры-биле бодунуң саналдарын, сүмелерин киирип чоруур. Ындыг төлептиг болурга ону Барыын-Хемчиктиң коммунистери партияның республика конференциязының делегадынга соңгаан.

С. Кууларның удурткан ээлчээниң ажыл-ижин сонуургап айтырдым.

— Ээлчегниң ажылчыннары боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны эки билир улус, ынчангаш планныг онаалдаларны күүседир дээш шалыпчы ажылдап турарындан түңнелдер багай эвес — деп, эгезинде ол демдегледи. Ындыг-даа болза, чамдык айларда даг-дүгү арыглаар даалгазын боттандырып шыдаваанынга хомудаар мастер болду. Оон чылдагаанын кадрларның үнүп кирер чоруу хөй болу бергени-биле тайылбырлады. Сөөлгү үеде байдал экижип орарын чугаалады.

— Бо чылдың планын күүседип болуруңун аргалары, курлавырлары бар ирги бе? — деп айтырыгны мастерден салдым.

— Чыл планын ыяап-ла ажыр күүседиринге бүзүрелдиг бис. Бир талазында, бердинген даалгадан ажыр бүдүргенивис 900 тонна даг-дүгү бар. Ону план күүселдезинге киириштирер. Ийиде, ээлчегниң ажылчыннары бо чылдың арткан айларының планныг онаалдаларын күүседир дээш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының, бүдүрүкчүлүг ажылдаарының хемчеглерин ап, тура-соруктуг ажылдап турарлар. Оон-биле чергелештир четпестерни эдеринче кичээнгейни салган бис — деп, ол харылады.

Партияның ат-алдарынга, ролюнга хамаарыштыр мастерниң чүнү бодап чорууруң айтырган мен. Ооң харыылааны болза:

— Партияның ат-алдарының кудулап турарының дугайында чугаа-соот сөөлгү үеде хөйү-биле болуп турар. Ында чамдык үндезин бар деп бодаар мен. Орта сыылдаглап алгаш, чамдык быжыг туруш чок, партияга изиг күзелдии-биле кирбээн ийи-чаңгыс кижилер оон боттарының эки туразы-биле үнүп турар болгай. Бистиң партия эге организациязындан безин СЭКП кежигүнүнден үнгеннер бар. Алаа Чичкевич Владимирни хамаарыштырып болур. Партиядан үнген чылдагаанын ол мынчаар тайылбырлаан: «СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын номчуп таныжып каш, орта таарышпас-тыр мен». Оон өске чамдык эштер кежигүн дадывырының акшазын көвейзинер, ынчангаш партиядан үнер боор-дур.

— Партияның ат-алдарын бедидер дизе чүнү кылырыл, Сергей Машпалдырович?

Хамыктың мурнунда СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге кандыг сорулгаларны салганын коммунист (партия кежигүнү эвес-даа кижи) бүрүзү хандыр өөренип алыры чугула деп санаар мен. Чүге дээрге ол чугула документилерде партияның ат-алдарын, ролюн көдүрерде партия организациялары болгаш коммунистер чүнү кылырын тодаргай айыткан болгай. Ындыг болганда ону амыдыралга боттандырар дээш коммунист бүрүзү кажангызындан-даа артык күжениишкинниг ажылдаар ужурлуг. Бирги ээлчегде СЭКП-ниң Уставының негелделерин шыңгыы сагыыр, ол болза партияның идеяларын пропагандалаары, ооң программалыг эчис сорулгаларын чедип алыры, партияның политиктиг шугумун күш-ажылчы коллективтерге, чон ортузунга чорудары, партияның шиитпирлерин күүседиридир — деп, ол харылады.

— Партияның республика конференциязынга санал бээри-биле сөс бериптер болза, чүнү чугаалаар силер?

Делегаттан адак сөөлүнде ындыг айтырыгны салдым.

— Ажыл-иште, амыдыралда четпестерни эдип алыр дээш чүнү кылырының дугайында бодап чоруур мен. Бир эвес конференцияга санал бээри-биле меңээ сөс бериптер болза, ол талазы-биле чугаалаар мен. Бир дугаарында арыглал фабриказында белен савалап каан даг-дүгүн хереглекчилерже сөөртүрүн саададып турар Ак-Довурактың, Кызылдың автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын шүгүмчүлээр апаар. Алды муң тонна хире даг-дүгү саарылга чок чыдар-дыр. Бо үнелиг чиг этти он ажыг бүдүрүлгелер ажыглаары-биле манап турар болгай. Даг-дүгүн сөөртүрүн дүргедедири хүннүң чугула айтырыы болуп турар.

Партияның республика конференциязының делегады С. М. Куулар бодунуң партия эге организациязының, арыглал фабриказының ажыл-чорудулгазын экижидер дээш сагыш човап чоруур, онаашкан ажылынга эде тургустунуушкунунуң херээнге бердинген ёзулуг туруштуг кижи дээрзинге бүзүредим. Ындыглар бергелерни ажып эртип шыдаар, күзээнин чедип алыр, салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге төлептиг үлүүн киирер.

Таап-оол ХЕРТЕК.

◆

ЧУРУКТА: Михаил Чадамбаевич Монгуштуң ажылдап чоруур черин Сүт-Хөл районда онзалап демдеглеп келген. 30 ажыг чылда ол садыг шугумунга ажылдап, боду чолаачылавышаан, бүгү Сүт-Хөлдүң делгемнерин эргип, малчыннарга бараaннарны чедирип берип турган.

Райпо коллективинде хоочун коммунистиң үлегер-чижээн ажылынга ажыглап, чедиишкинниг ажылдап турар аныяк садыгжылар кайы хөй.

Ырак черлерде чугула херектиг бараaннарны ол машиназынга чүдүрүп алгаш, чүс ажыг километр хемчээлдиг кадыр-берге оруктарны эртер Манчүрекче, Хөлчүктүгже, Чечектигже ол далажыптар. Малчыннар соң чедип кээринге быжыг бүзүрелдиг манап турар.

Идик-хепти, хөректээштерни, аъш-чем аймаан чедирип келген болур. Хойжулар, саанчылар, чылгычылар аңаа чагыгларын киирер. Дараазында чагаан бараaннарны база-ла чедирип кээп, садыглаар.

Михаил Монгуштуң садыг ажылынга дуржулгазы улуг. Райпо баштаар черии ону районда белеткел конторазының директорунга томуйлаан. Бир чыл ажыг үениң дургузунда белеткел конторазының планныг даалгалары ажыр күүсеттинип эгелээн. Эки шынарлыг алгы-кешти чон хүннүң-не эккеп дужаап турар.

Охемчик ОНДАРНЫН
фотозу.

◆

Кем-херек үүлгедиишкининге удур демниг туржур

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫ КОНТРОЛЬДА АЛГАН

Республикада нарын болгаш шиитпирлээри негеттинип турар социал айтырыгларның бирээзи кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер, хамаатыларның эргелерин, хостуг чоруун камгалаар сорулга-биле. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын контрольдаза кандыгыл деп түңнелге келген. Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссия ынчангаш хоойлу-дүрүм камгалалының органнарынга барып, оон удуртукчулары-биле беседалажып чугаалажырын шиитпирлээн. Ажылдың шак мындыг хевири ол органнарның мурнунда салдынган сорулгаларны, айтырыгларны комиссияның улам ханы билип алырынга идиг болган. Чижээ, Иштики херектер министерствозунга болган ужуражылга элээн ажыктыг-даа, дээштиг-даа болган. Министерствонуң ажыл-чорудулгазын улам экижидер дээш кандыг хемчеглер алза экил деп чугаага улус депутаттары киришкен, санал-онал солчулгазы болган. Ажылдың бо хевирин депутаттар уламчылаар, районнарже үнүүшкүннер кылырын көрүп турар бис. Ону кем-херек үүлгедир чоруктар хөй боор турар районнардан эгелээри көрдүнген. Ооң түңнелин республиканың Дээди Совединге киирер.

Республиканың иштики херектер органнарынга хамаарыштыр бөгүн чүнү чугаалап болурул? Транспорт-биле оларның хандыртынганы багай эвес. Кадрлар айтырыынче кичээнгей угландырарын ында чугулалап турар. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң тускай өөредилге черлеринге өөрениири-биле 100 ажыг кижи кирген. Кызыл хоорайга корум-чурум быжыглаар кылдыр 60 шагдаа хаара туттунган таңныыл-пост албаның тургускан. Ол-ла ротадан министерствога хамааржыр 25 кижилиг омончуларны — милицияның онза даалгалыг отрядын (молоткулары) тургускан боор турар. Таңныыл-пост албаның кезектери Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларга ажылдаар. Чурттакчы чонунуң саны эвээш суурларга ындыг албаны эвээш санныг кижилиг кылдыр тургузар сорулга салдынып турар. Чүгле бо хемчеглер безин РСФСР-ниң ИХМ-изиниң, тус черниң совет органнарының, чазааның талазындан милицияга улуг деткимче, дуза-дыр. Оон аңгыда республиканың Иштики херектер министерствозунуң болгаш прокуратураның дилег кылганы-биле чурттуң өске районнарындан истекчилер дуза көргүзери-биле бисте келген, кем-херектер истээринге олар дузалажып турарлар.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазының анализи чүнү көргүзүп турарыл? Кем-херек үүлгедиглери-биле холбашкан херектерни судче киирип турары көвүдээн, социалистиг өнчү-хөреңгини оорлап самчыгдаар чоруктарга удур демисел албаның талазындан кем-херек үүлгедикчилерин дилеп тывар ажыл идепкейжээн. Кем-херек үүлгедииниң өзүлдезиниң темпизи, хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарының бүрүткеттингениниң саны чазын турганындан амгы үеде элээн бадып келген болзажок, кижилерниң амы-тынынга, кадыынга айыылдыг аар кем-херек үүлгедиглери өзүп турар. Хамаатыларның болгаш күрүнениң өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктарга хамаарыштыр чугаалаар болза, байдал база ындыг. Бо чүүлдерни чугаалап тура, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарда хүлээнген ажылынга харыысалга чок, ак сеткилдиг эвес чамдык таварылгалар бар, профессионал белеткел чавыс дугайында айтырыг база тургустунуп турар болгай. Чугула бо чүүлдер ол органнарның чүгле боттарынга хамааржыр, өөн-моон буруулуг кижи дилээриниң кандыг-даа барымдаазы мында чок.

Чамдык сан-түңден маңаа киирейн: эрткен тос айда 5920 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген, оон 3581-и ажыттынмаан. Оор херекти ажыдып турарының деңнели чавыс, чамдык районнарда шуут ажыттынмайн турарының фактылары бар. Квартира оорлааның 714 таварылгазы бар, ону ажытканы 25 хуу. Үүлгеттинген кем-херек хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы-биле, өг-бүлеге үнген шош-содаа, эзиртир арага ишкени-биле холбашкан боор турар. Кем-херек үүлгедиглериниң хөй кезии Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак, Чадаана хоорайларда, Кызыл-Мажалыкта боор турар.

Оор, кижилерге аар кемдээшкин таварыштырган база өске-даа кем-херек үүлгедиглерин ажыдып турарының деңнелиниң чавыс боор турары — кеземче херээ истээр черлерниң ажылдакчыларының чамдык таварылгаларда организас чок чоруундан, кончуг далаш, дайынчы хөделириниң аргаларынга чаңчыкпааны-биле тайылбырлаттынар, профессионал бедик белеткел эргежок чугула деп чүвени уттуп болбас ужурлуг бис. Херектиң баштайгы истелгезин безин үр үе эрте бергенде, шаг болганда, ам кээп эгелээр фактылар бар, ол ындыгдыр, чижээ, оор болган дугайын чүгле бүрүткеп каары-биле кызыгаарлаттынган херектер бар-дыр, мындыг таварылгада канчаарыл? Херекти ажыдарынга киржип турар кижилерниң харыысалгалыг болуру, ак сеткилдии, мен бодаарымга, бо таварылгада, эң чугула чүүл. Чүге дизе соксаттынган чамдык херектерниң хыналдазы шак ындыг байдалдарны көргүзүп кээриниң фактылары бар. Истелге хемчеглерин ап чорутканында, херек болган черни көөрүн, байысаалганы кыры-биле чоруткап болгулаары негелдеге канчап-даа дүүшпес. Херек болган черже саадаашкын-биле, чамдыкта 2-3 хонук эрте бергенде чеде бээрин чүү деп тайылбырлаарыл? Шак мындыг байдалда херектер чогуур үезинде ажыттынып болур бе?

Улуг-Хем районда бо талазы-биле хыналда чүнү көргүскенил? Херектерни ажыдып турары мында багай деп чугаалап болур. Аар кем-херектерни ажыдып турарын эрткен чылда турганы-биле деңнээрге, эвээш. Үүлгедигге буруулуг кижилерни илередип тутпаанындан 224 ажыг кем-херек үүлгедикчилери кеземчеге онаашпайн, хостуг чоруп турар. А бүдүн республиканы алыр болза, бо чылын ажыттынмаан кем-херектиң саны 3 муң, ынчап келирге, ынча кем-херек үүлгедикчилери харыысалгада онаашпаан боор турар-дыр. Истелге статистиказының көргүзүглери-биле ап көөрге, херекке буруудаттырып турар кижилерниң турар черинин билдинмейн турарындан 815 херекти түр соксаткан. Кем-херек үүлгедииниң ажыттынмайн барганындан буруудадып, харыысалгага онаажыр ужурлуг кижилерниң тодараттынмайн турарындан, дыка хөй херектер истелге органнарында чыдып чыдар. Истелге аппарадының болгаш баштайгы байысаалга чорудар черлерниң ажыл-чорудулгазынга хамаатылардан кирип турар хомудалдарның саны сөөлгү үеде өзүп турар. Херекти истеп турарында ажыл-херекчи эвес байдалдарны, ажыл чылзыр чоруктарны, үүлгедикчилерге хамаарыштыр хемчеглер албайн турарын хомудаан боор. Шак мындыг янзылыг хомудалдар Кызыл хоорайдан, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнардан болгаш Ак-Довурактан хөйү-биле кирип турар. Истелге аппарадының ажылдакчыларынга негелде, контроль ИХМ-ниң талазындан кошкак деп чүвени чугаалаар апаар. Мындыг айтырыг база бар. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң аппарадының харыысалгалыг чамдык ажылдакчылары хоорайның, районнарның иштики херектер килдистериниң ажылдакчыларын херек истелгезинге, кем-херек үүлгедикчизин дилээринге чамдык дыка хөй таварылгаларда оларны солуп, бо-ла аңаа киржи бээрлер. Харыысалганы чедир билбейн турар чамдык ажылдакчылар ажылдың ындыг арга-хевиринге чаңчыгып, кылып турар ажылының үре-түңнели дээш шоолуг-ла сагыш аарывас, харыысалгазын кошкадыптар. Ындыг болганда, бистиң санап турарывыс-биле алырга, ИХМ ажылдакчыларны херек истелгезинге дыка солуурунче ханылавайн, а харын ажыл-херектиң организакчызы болур ужурлуг.

Бо чүүлдер дугайын чугаалап тура, школада өөренип турар назы четпээннерниң талазындан кем-херек үүлгедииңге хамаарыштыр чугаалап көрейн. Айтырыг бистиң республикада нарын дээрзи билдингир. Чогумчалыг шиитпир негеттинип турар бо айтырыгже күрүне болгаш хоойлу-дүрүм органнары шоолуг-ла ханылавайн турар деп болур. Ол колдуунда-ла болган фактыларны даңзылаарынга өйлежип турар. Аңаа хамаарыштыр көргүзүг сан-түң адавас мен. Школалар, профессионал техниктиг училищелер-биле харылзааны хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның удуртукчулары тудар болза эки. Кады ажылдаарының арга-хевирлерин дилеп тып, ажыглап, эрге-хоойлу, хоойлу-дүрүм талазы-биле кичээлдерге, темажыткан кежээлерге, айтырыг, харыы кежээлеринге киржири чугула.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселге улус судтарының туружу билдинмес чылдагааннар-биле тодаргай эвес турган. Херектерни, аар-даа үүлгедиглерни чамдык таварылгаларда, чымчак көрүп турганының чижектери бар. Мындыг чүүлдерден түңнел үндүрүп, Юстиция министерствозу, Дээди суд хоойлу негелдезин хажыткан судьяларның хөделиишкиннеринге принциптиг үнелелди бээр ужурлуг. Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчулары оларның чагыргазында турар органнарның ажылдакчыларының харыысалгазын бедидер хемчеглерни ап турар. Харыысалгазын чавызатканы, ажылды кошкатканы дээш республиканың ИХМ, прокуратура чамдык ажылдакчыларны сагылга-чурум талазы-биле харыысалгага онааган. Иштики херектер органнарындан 52 кижини үндүрген. Прокуратура ажылдакчыларынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Бир район прокурору ол албан-дужаалга дараазында хуусаада сүмелеттинмейн барган. Социалистиг хоойлу-дүрүмнү хажытканы база тодаргай хөделиишкин чок, ажыл чылзып келгени дээш прокуратура органындан үш кижи үндүрткен. Хоойлу-дүрүм органнарында аныяк кадрлар кирип турар, ынчангаш оларны чер-черге быжыглаар сорулга-биле социал, амыдырал-чуртталга байдалдарынга деткимче көргүзери чугула.

Корум-чурум быжыглаар чугула ажылга Совет бүрүзү, депутаттар идепкейлиг ажылдаар ужурлуг бис. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле харылзаавысты быжыглаарының чаа-чаа арга-хевирлерин дилээри ажыглаары чугула. **Бо талазы-биле улус депутаттарының, соңгукчуларның санал-оналын, бодалдарын, күзелдерин комиссия билип алыксап турар. 2-34-88 телефон-биле харылзажып болур силер. Комиссия Советтер бажыңында ажылдап турар.**

Николай ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы.

ӨГ-БҮЛЕЛЕР ДЕМНЕШКЕШ...

«Сүт-Хөл» совхозта мал чеми белеткээринге чылдың-на идепкейлиг киржир коллективтерден аңгыда, сөөлгү үеде өг-бүлелер демнежип алгаш, сиген белеткээр чаагай чаңчыл тыптып келген. Ындыг звеноларга өг-бүлелерниң ажыл кылып-ла шыдаар кежигүннери киржир. Ынчангаш акша-орулганы алыр, уруг-дарыгны күш-ажылга өөредип чаңчыктырарының бир хевири ол апарган. Ындыг звенолар кым-на хөй сигенни белеткээрил дээш аразында чарыштыг апарган.

Бо чылын Кара-Чыраа салбырында (кооперативте) Иван Байындыевич Сат биле Василий Адыйович Монгуштуң өг-бүлелери демнежип алгаш сигеннээн. Күш-ажылга хандыкшылдыг бо өг-бүлелер эртен эртеден кежээ орайга чедир, өл-чаашкын, изиг-халыын дивейн ажылдап тургаш, 72 тонна медени кезип сарааттааш, совхозунга дужаадылар. Иван Сат — хоочун суггатчы, Василий Монгуш — хоочун тракторист. Өг-бүлелерниң херээжен ээлери Хүрең Шарапаевна биле Александра Анай-ооловна — совхозунда ортумак салгалдың ажылчыннары, хөй-ниитичи болгаш хөй уруг-дарыглыг иелер.

Ада-иелериниң үлегерин эдерип, бо өг-бүлелерниң уруглары, оолдары база ажылга кызымак, биче сеткилдиг өзүп олурарлар. Мал чеми белеткээринге үштен он бир класста өөреникчи уруг-дарыы шупту киришкен. Олар сигенни кезер, бөлер, сөөртүрүнге, сарааттаарынга эптиин чүү дээр. Оларның ажылдаарын көрүп турган улус магадалывыс. Соруктуг, омак-хөглүг-даа чордулар.

Чамдыктар чаъс-чаашкынныг дээш хөй сиген белеткеп чадаан, чалгаа кижиниң сылдаа хөй дээн ышкаш, агаар-бойдуска чарбыттынгаш олурганнар болгай. Бо өг-бүле звенозунуң кескени сигенниң суггарарын дирекция меңээ дааскан турган чүве. Ынчангаш оларның ынча хөй мал чеми белеткээринге мээң үлүүм база киргенин өөреникчи дуңмаларым база эскерди. Демниг, кызып ажылдаар болза, кандыг-даа үүлени бүдүрүп ап болур-дур деп чүүлдү бо звено көргүстү.

Найыралдыг күш-ажылчы өг-бүлелер совхозка 7 сараат сигенни мынчалдыр белеткеп бердилер. Ынчангаш олар моон соңгаар-даа кызымак ажылы, өөредилгези, чуртталгазы-биле чаңгыс чер-чурттугларынга үлегер-чижек боор чорзун деп күзээр-дир мен.

Биче-оол САТ.
Сүт-Хөл район.

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

КҮРҮНЕ ДЫЛЫ—ТЫВА ДЫЛ БОЛУР

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың адын өскертир база ону моон соңгаар «Тыва Совет Социалистиг Республика» деп адаарын чарлап турар. Мен бодаарымга, «Социалистиг» деп сөстүң аңаа турары артык ышкаш. Ада-чурттуң Улуг дайынының соонда, фашизмниң дарлалындан хосталган Европаның чамдык чурттары амгы үеде социализмниң үндезиннерин тургузуп-даа алган болза, «социалистиг» деп терминни ап кагташ, күрүнелерниң адын өскээр адап турар апарган.

Амгы үеде бис башкартынар экономикаже шилчип турар үевисте, тараачыннарга черни узун хуусаалыг, салгал дамчыыр арендага берип турар апарган, ол ышкаш карылгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелерни хуу өнчү кылдыр улустарга садар деп турар бис. Шак мындыг чүүлдер сөөлүнде барза-барза, «социалистиг» деп сөстүң чиде бээринге чедирер ышкаш. Эрткен сессияга чамдык депутаттар республиканың адын «Тыва Республика» кылдыр адаар деп санал киирип турган, мен олар-биле бүрүн каттыжар-дыр мен.

Декларацияның төлевилелиниң 5-ки чүүлүнде бистиң республикада чурттап турар хаматылар хары угда РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хамаатылары болур дээн. Ол кижи бүрүзүнге кончуг улуг харысалга деп санап турар мен.

Тыва Республика бот-догуннаан күрүне болур чүве болганда, күрүне дылы ыяап-ла турар ылаар. Бодум хуумда күрүне дылы кылдыр тыва дылды чарлаары чугула деп бодаар мен. А орус дылды национальдар аразында харылзажырының дылы кылдыр хүлээп көөр. Республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезии тывалар, а тыва дыл сөөлгү чылдарда кандыг сайзыралдыг турганы билдингир-ле болгай. Бир эвес тыва дылды күрүне дылы кылдыр хүлээп алыр чүве болза, ооң сайзыралы моон соңгаар дүргедээр. Тыва дылды дүрген сайзырадырының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылгаш, амыдыралга боттандырары күзенчиг.

Баадыр БУМБАЖАЙ.
«Чаа орук» совхозта партком секретары.

АҢГЫ ТУРУП ШЫДААР

Бот-догуннаашкын суверенитет) дээрге, ол күрүнениң иштики социал-экономиктиг болгаш даштыкы политиказын чорударда, кымдан-даа хамаарышпас чоруу-дур. Политиктиг, ылаңгыя даштыкы, политиктиг айтырыгларже ханылавайн, Тываның экономиктиг бот-догуннаашкынынга хамаарыштыр мээң бодалым мындыг — ёзулуг бот-догуннаашкын байдалынга Тыва кажан-даа турбаан. Чону хөй эвес болгаш, ол Кыдат, Моол, Россия ышкаш улуг күрүнелерниң салдарынга алзып чораан. Чурттар аразында харылзаалар тыва чоннуң амыдыралынга, ажыл-агыйынга бир талазында улуг, эки салдарны чедирип келген. Чүге дээрге ындыг харылзаалар чокта, кандыг-даа чурт делегей цивилизациязындан чыдып калыр. Багай салдар чүл дээрге, өске күрүнелер Тывага экономиктиг политиказын чүгле боттарынга ажыктыг кылдыр чорудары билдингир.

Тывага 1925 чылда, Тыва күрүне тургустунган соонда 4 чыл эрткенде, Тыва банк тургустунган, ол банкыга салдынган акша-түңнүң 75 хуузу ССРЭ-ниң Күрүне банкызының салыышкыны болган. 1936 чылга чедир Тывага чүгле совет валюта ажыглаттынып турган, тыва акшаже 1936 чылда шилчээн. Тывага ажылдап турган даг-үлетпүр черлери 1935 чылга чедир ССРЭ-ниң боор келген.

Ниитизи-биле ТАР-ның экономиказы чоорту сайзырап өзүп келген. Ылаңгыя Тываның ССРЭ-ге каттышкан 1944 чылдың мурнунда, экономика хөгжүлдези багай эвес чоруп турган. Чүгле 1940—43 чылдар дургузунда республиканың саң-хөө баазазы 5692,7 муңдан 13608,9 муң акшага чедир өскен («Тыва төөгүзү», т. 2, 208 арын. Кызыл, 1964) Бот-догуннаашкынның экономиктиг баазазы чаа-ла тургустунуп кел чыткан үези ол деп санаар мен.

Тываның төөгүзүнде совет үеде ооң экономиктиг бот-догуннаашкынының дугайында чугаалаары берге боор. Чүге дээрге бүгү-ле ажыл-агыйы, социал-экономиктиг, политиктиг айтырыглар ССРЭ-ниң ниити политиктиг структуразынга чагырты берген. Улус ажыл-агыйының, эртемниң, культуразының сайзыралы-даа, чоннуң социал байдалында эки чаартылгалар-даа болган. Ол биске шупту билдингир.

Демократияның, ажыкчарлыг чоруктуң үезинде ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составында турар бот-догуннаашкынныг Тыва республиканың келир үеде экономиктиг баазазын сайзырадыры эң-не чугула айтырыг боор турар.

Мындыг байдалда Тываның суверенитеди азы бот-догуннаашкынның чоруу деп чүл ол дээрге. Тыва өске республикаларның, областарның, төптүң чаңгыс тала дузаламчызы чок болза, чурттап шыдаар бе деп айтырыг-дыр. Чамдык эштер бо айтырыгга чаңгыс аай харыы берип турар — «Чок». Бөгүн республикага дотацияның түңү 150—300 млн. рубль чедип турар. Ынчангаш бот-догуннаашкын дугайында айтырыг шиитпирлеттинмес деп саналдап турарлар хөй, оларның аразында республиканың удуртукчу ажылдакчылары-даа, эртемденнер-даа, улус депутаттары-даа бар.

Канчап ындыг деп? Келир үеде бүгү арга-күжүвүстү, эртем-угаанывысты, чонувусту хаара тудуп, улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларын орулгалыг орукче баштандырып шыдаптар боор бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Көдээ ажыл-агыйже, ылаңгыя мал-маган өстүреринче, ооң продукциязын долузу-биле тус черге ажыглаар болза, чиг эттиң бүгү-ле хевирлерин, казымал байлактарны, ылаңгыя алдын, аң-мең кежи дээш өске-даа чүүлдерни чиик өртекке саларындан ойталап, чоңга бараан бүдүрер болза, РСФСР-ниң акша дузаламчызындан (дотация) үнүп болур аргавыс бар. Бо талазы-биле тодаргай санал-шинчилел ажылдарын бистиң комплекстиг килдистиң экономистери бо хүннерде чорудуп турар.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ.
ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы.

Чылдар болгаш кижилер

БУЯНЫН КӨРГҮСПҮШААН

Чоокта чаа чүве ийин. Ажылым аайы-биле Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалык суурда Октябрь кудумчузунда № 37 бажыңда чурттап орар, күш-ажылдың хоочуну, тодаргайлаарга, эмчилерниң хоочуннарының бирээзи, Октябрь Чамыянович Монгуштуң бажыңынга кирдим. Ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы Тываның кадык камгалалынга шуут дорт хамаарылгалыг кижи чорду. Эр кижи хирезинде барып-барып, акушер-гинеколог эмчи де даан.

Тываларның шаг-төөгүзүнден алыр чүве болза, херээжен кижилер божудар «тудугжу» деп аттыг ийи-чаңгыс-даа бол арбан, сумуларга хүндүткелдиг эр кижилер тургулаан. Ону амгы үениң улуг назылыглары утпаан-даа боорлар. Акушер-гинеколог деп тускай эртемниг эмчи болганының дугайында О. Монгуштан сонуургап айтыра бердим. Ол элээн бодангаш чугаалап эгеледи:

— Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттышканының ийиги чылы турган. Ынчан Кызыл-Мажалык ортумак школазының 7 клазын дооскан бис. Ол үеде Кызылга эмчи, башкы, садыг училищелери, көдээ ажыл-агый техникумунуң чаа-ла тургустунган үези-дир ийин. Чаа бут кырынга тургустунган областың улус ажыл-агыйының хөгжүдеринге боттарының национал кадрлары негеттинип келгени чугаажок. Ынчангаш Кызылдың эмчи училищезинге сургуулдар чыып келгени ол.

Шериг хептиг, командир шинчилиг кижи чеди класстылар бистер-биле чугаалажып, эмчи дээрге эң-не харысалгалыг, буянныг, хүндүткелдиг кижи деп чугаалап турганын ам-даа сактыр-дыр мен. Сөөлүнде Кызылга баргаш, ол кижини билген бис. ТАР-га эң-не баштай төп черге эмчи институтту дооскан Сергей Серенкей деп кижи болган. Ол сөөлүнде бистерге Кузьма Балчий-оол деп эмчи-биле кады башкылап, орус башкыларның лекцияларын тыва дылга очулдуруп-даа турганнар ийин.

Сергей Серенкей амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Тыва автономнуг областың кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи болуп ажылдап чораан. 1949 чылдың чазы. 20 ажыг кижи эмчи училищезин эң-не баштай чедиишкинниг доостувус.

Орус, тыва болгаш өске-даа национальностарның оолдар, кыстары бис. Областың кадык камгалал килдизиниң дужаалы-биле аңгы-аңгы районнарже ажылдаары-биле чорупкан бис. Мээң дужаалым Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксынга ажылдаар болган. Дужаал дужаал-ла болгай. Ачамга үдедип алгаш, Мөңгүн-Тайгага үш хонуп чорааш четкен бис. Ынчан районга машина бар эвес. Эмнелгеге 4 аъттыг быжыглаан чораан. Чап-чаа училище дооскан, ортумак тускай эртемниг, кижи божудар эмчи келген дээш, районнуң партия, совет органнарының удуртур ажылдакчылары, районнуң кол эмчизи дыка өөрүп, мээң байыр чедирип турганы ам-даа уттундурбаан.

Чүвениң шынын чугаалаар херек. Ынчан районга кадык камгалал талазы-биле байдал дыка берге турган. Янзы-бүрү халдавырлыг аарыгларга удур баш удур тарыышкыннар четчири-биле чоруттунмаан. Эң ылаңгыя бичии чаш уругларның талазындан чидириглер-даа турганы чажыт эвес чүве.

Мөңгүн-Тайганың девискээри даглар, хемнер, суглар, хөлдер. Чер аразы ырак-узак. Мөгөн-Бүрен, Хүрең-Тайга, Тоолайлыг, Каргы-Бажы. Аңаа ажылдаан ийи чылдарымның иштинде үстүнде адаан черлеримни, ол черге чурттап чораан арат чоннарның аалдарынга чеже катап барбадым дээр. Эң-не баштай дун уруун божаан иени божутканым ам-даа сагыжымда арткан. Хүрең-Тайгадан малчын арат чалап келген. Далаш-биле ийи аъттыг хапкан бис. Эр эмчи чедип кээп, оларның уруун божудар ужурлуг апарганын, чамдык херээжен улгады берген угбайлар эпчоксунуп-даа турган чүве. Херээжен кижиниң божууру—бойдустуң хоойлузу. Ындыг болза-даа, ол канчаар-даа аажок берге. Айыыл-халап, аас-кежик чок таварылга неге-даа, чашкадаа таваржып болур. Мен өгге орган херээжен угбаларны эп-чөвүн чугаалааш, өгден үндүрүпкеш, аныяк иениң божударынга дузалажып кирипкен мен. Бодум арга-дуржулгам чок, аныяк болгаш дыка-ла девидеп, божуп чыдар аныяк иеден дудак чок хөлзеп, дерим-бузум төктүп-ле турган. Ынчалзажок иениң дун оглун чиги-биле божудуп алдывыс. Кажан бичии оол чырык черге төк дээш ыглай бээрге, даштын турган угбайлар, акыйлар өөрүшкү-биле өгже кире халааннар ийин. «Эмчиниң ат, фамилиязы, чер-чурту кайдал?» деп сонуургап айтыра бергеннер. Октябрь, Октябрь Монгуш деп катаптаан-даа мен. Чаа төрээн оолду эмчиниң адынга тураскаадып Октябрь деп адаар-дыр деп шиитпирлээннер. Оон бээр ам барык-ла 40 ажыг чылдар эрткени ол.

Чоокта чүве ийин. Ажылым аайы-биле «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыннарын кезип чораан бис. Бир малчын өгге кирдивис. Беш оол, кыстыг болдулар. Чугаа кадында малчынның ат, фамилиязын сонуургай берген бис. Октябрь Салчак деп мындыг. Мээң эң-не баштай хиниин кезип, божуткан оглум ол болган-на болгай.

1950 чылдың күзүнүнде Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалыктың эмнелгезинче мени улуг акушер-гинеколог эмчи кылдыр областың кадык камгалал килдизиниң эргелекчизиниң дужаалы-биле шилчидипкен.

1951 чылдың чазы. Мен болгаш мээң үе-чергем оолдарны Совет Армияның хүрээлеңинге шериг албаны эрттирери-биле кыйгырткан чүве. Шериг албанын бистиң калбак-делгем улуг чуртувустуң Ыраккы Чөөн чүкке, тодаргайлаарга, баштай Кунашир ортулукка, оон соонда Чукотка чартык ортулукка эрттирдим. Шериг албанындан улуг сержант дужаалдыг 1954 чылдың күзүнүнде халаштым—дээш, Октябрь Чамыянович барык-ла 40 чыл бурунгаар ооң ада-иезинге тывыскан шериг чериниң документизин меңээ көргүстү. Ында мынчап бижээн болду:

Тыва автономнуг областың Барыын-Хемчик районнуң ВЛКСМ 30 чылы аттыг совхозтуң малчыны Монгуш Чамыянга. Силерниң оглуңар, улуг сержант Монгуш Октябрь Чамыянович, шериг албанын эрттирип келген үезинде политиктиг болгаш дайынчы белеткелдерге бодунуң эң-не эки талазын көргүскен солдаттарның бирээзи. Ол чүгле политиктиг өөредилге, дайынчы чыскаалдарга бодунуң бедик медерелдиг билиин доктаамал көргүзүп келген эвес, а харын бодунуң талазындан медицина талазы-биле ханы билиин көргүзүп, кезектиң дайынчыларының болгаш командирлерниң хүндүткелин чаалап алган. Силерниң оглуңарның фото-чуруун кезектиң хүндүлел самбыразынга удаа-дараа киирген.

Төрээн чуртун камгалаарынга бүгү талазы-биле бердинген, эки корум-чурумнуг, бүдүштүг оолду өстүрүп төрээниңер дээш Силерге өөрүп четтиргенивисти илередип, ажыл-ишке, амыдырал-чуртталгага, каң дег кадыкты силерге күзедивис!

«Н» хову почтазы № 145679 шериг кезээ, полк командири, гвардейжи полковник И. Иванов. Штаб начальниги гвардейжи подполковник С. Филиппов.

Шериг эмчизиниң начальниги, гвардейжи майор А. Федотов.

1954 ч. май 8.

1954 чылдың күзүнүнде, шеригден халажып келгеш, ол бодунуң даңгыраан берген ынак профессиязы-биле ажылын уламчылаан. Ол он ийи чылдарның иштинде Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлыктың, Аянгатының эмнелге пунктуларын эргелекчилээн. Ооң соонда Кызыл-Мажалыктың төп эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер салбырының эмчизинге ажылдаан. Ам бо хүннерде ол Барыын-Хемчиктиң районнар аразында эмчиниң күш-ажыл экспертиза комиссиязының харысалгалыг секретарында ажылдап турар чорду. А аңаа хамааржып турар районнар Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Мөңгүн-Тайга.

Эмчилерниң хоочуну Октябрь Чамыянович Монгуш бо хүннерде 60 харлап турар. Ынчалза-даа ооң адакбышкаа чиик, сергек. Бодунуң хып дээп үезинде шилип алган эң-не хүндүлүг, буянныг профессиязынга шынчы бараан болбушаан.

— Кызылдың эмчи училищезиниң баштайгы доозукчуларының бирээзи-дир силер. Эштериңер дугайында сактып көрүңерем —деп дилээн мен.

— Хар-назынывыс улгаткан ийин. Ынчалза-даа ам-даа чонувуска бараан болуп чор бис— дээш, даразында эштериниң ат, фамилиязын чоргаарал-биле адады: Ондар Көк-кысович Дамбуу —медицина эртемнериниң кандидады, Кызылда күрүнениң башкы институдунуң улуг башкызы. Роман Имажапович Калдар-оол— РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, Тес-Хемниң район эмнелгезиниң эргелекчизи, Мария Васильевна Бармина (Тожу), Тыыклан Маадыевна Монгуш (Барыын-Хемчик), Татьяна Монгуш (Кызыл хоорайда). Октябрь Чамыянович Монгуш чүгле бодунуң онаашкан ажылынга кызымак эвес, а харын уруг-дарыын кижизидип өстүрер, өг-бүлези дээш база-ла үлегерлиг ада. Өөнүң ишти Мижит Чымбаевна Монгуш дээди эртемниг. Улус өөредилгезиниң хоочуну. «РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи.

Олар ийи кыс, бир оолду өстүргеннер. А оларның ажы-төлү 6 кижи. Октябрь Чамыяновичиниң үш уруглары Алевтина, Ольга, Орлан Улан-Удэниң культура институдун дооскаңнар. Алевтина — библиотекарь. Ольга институттуң дирижер салбырын дооскан. А Орлан хореография салбырын дооскан. Ам «Саян» ансамбльдиң артизи. Орланның кадайы бурят. Орлан-биле кады институт дооскан. Амгы үеде Кызылдың уран чүүл училищезинде башкылап турар.

Октябрь Чамыянович Тываның кадык камгалал шугумунга ажылдаанындан бээр ам 41 чылдың нүүрүнче киргени бо. Ооң буянныг ижин болур-чогууру-биле үнелээн-даа. Ол Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарлыг, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижииниң эдилекчизи. Барык-ла 41 чыл бурунгаар чонунга ак сеткилдиг болуп бараан болур дээш эмчилерниң даңгыраан хүлээп алган кижиниң дугайында, ооң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын кысказы-биле чугаалаарга мындыг.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Парлалга арыннарындан

ЧАНЫП КЕЛБЕЙН БАРГАН

Сталинниң уруу-биле чугаа

Светлана Аллилуеваны Лондонга дыка үр дилеп келген мен. Би-би-синиң Орус албанының ажылдакчызы Борис Нечаев меңээ дузалажыксаан. Ынчалза-даа херек бүтпээн, Светлана Иосифовна «Комсомолкага» интервью бээриинден шуут ойталаан...

Ооң телефонун арай боорда тып алгаш, долгадым. Ол он санны доп-дораан уттуптарын Аллилуева сүмеледи. Ынчалза-даа ооң үнүнде шала кыжырымак-даа болза, чымчак аян бар хире болду. Каш айтырыг салып четтигиптим. Ооң соонда элээн болганда мынчаар дугуржуп аптым: чамдык айтырыгларга харыыларны ооң Би-би-сиге чугаазындан алыр деп. Бо материалдың төөгүзү ындыг чүве.

Ийет, баштайгы айтырыым бо:

— Светлана Иосифовна, бистиң солунувуска интервью бээриинден чүге ойталап турарыңар ол?

— Хамык ужур «Комсомольская правда» эвес. Мен совет солуннарга ниитизи-биле интервью бээриинден ойталап турар мен. Чоокта телевидениеңер улузунга база ынча дидим. Мээң адым ажыглаан политиктиг шуугаазынга киржир хөңнүм чогул. Аңаа, оожургалдыг чурттаксап чор мен.

Би-би-синиң бижимелинден: Америкага чеде бердим, ында ниитилел сураглыг кижилерден салдыкпас болду. Чүү-даа болурга — өгленгенимде-даа, уруглуг апаарымга-даа, ылаңгыя өөм ээзинден чарлы бээримге-даа — журналистер ол-бо деп сайгарып-ла турар. Ол меңээ дыка берге болду. Мээң мырыңай далып кал часкан чүвем эреңгей сайыт Косыгинниң КНО-нуң бедик индириинден мында дээни: ооң чугаалап турар чүвезин херекке албаңар, ол дээрге аарыг кижи ышкажыл, бис ону билир бис... Мээң сөстеримни улус шынга албазын деп чазактың күзеп турарының чаңгыс-ла чылдагааны бар: Совет Эвилелиниң дээди кижилериниң амыдыралын кончуг эки билир, ол дугайын чугаалап турган мен.

— Мен силерге шаштыр айтырыг салыксагадым. Чүгле силерниң номнарыңар дугайын чугаалажыр бодадым: Ном үндүрер талазы-биле чугаалажыр күзелиңер бар деп дыңнаан мен.

— Мээң номнарымны ССРЭ-ге үндүрерин дилевес мен. Оларның ийизин «кара рынокка» садып турган дижир чүве, өске ийизин база аңаа чеде бээр ыйнаан.

Би-би-синиң бижимелинден: Мен адамның адының адаа-биле чурттаарынга өөренип калган мен. Ынчалзажок, шагда-ла бодумнуң амыдыралым-биле чурттап чор мен. Ачам болза чогаал ажылы дээрге хей чүве деп санап чорду. Коммунизмден шагда чоруй барган мен, политика сонуургавастаан мен.

Совет Эвилелинге ооң адындан мени өөрүм аңгылап турду, даштыкыда мээң ачамның ады мени мурнап чоруп орар.

Аныяк номчукчуга Светлана Аллилуеваның амыдыралындан чамдык чүүлдерни сагындырып каар бодай-дыр мен. Чээрби ажыг чыл бурунгаар ол чуртунче чанмайн барган. Индияга, АКШ-ка (аңаа кызы төрүттүнген), Англияга чурттап турган. Ол дөрт номну бижээн: «Өңнүүмге чагаа», «Чүгле чаңгыс чыл», «Ыракта аялга» болгаш «Уругларының уругларынга ном».

— Светлана Иосифовна, силерге хамаарыштыр «дидир-дидир», хоп, тоолзуг чугаалар дыка хөй.

— Мээң харым ам талыйган болдур ийин (каттырды). Мен көңгүс өске чүүлдер дугайын бодап чор мен. А мени ындыг-мындыг деп турары дээрге... Тенек аарыым-даа, хөй миллион акшам-даа, дарый солуп турар ашактарым-даа (каттырды).

— Аныяк орус номчукчу силерни көңгүс билбес, ук үе дугайын ол чүү дээр боор.

— Ол бүгү — мээң номнарымда. А мээң амыдыралым дээрге чүгле мээң амыдыралым ышкажыл. Хуузда амыдыралым. Ындыг эвес бе?

Би-би-синиң бижимелинден: Чүгле бодумнуу-биле чурттаарын кезээде күзеп чораан мен.

Америк амыдырал хевирлиг эптиг, дыштыг. Бажың садып алган турдум, шыктың оъдун таарып, өскелер ышкаш помидор өстүрүп өөренип алдым. Уруум школа барып турду... Ынчанмыже, он чеди чыл иштинде хууда-даа, номнар-биле-даа холбашкан амыдыралым хөөн калынчыг байдалга база эккеп турган.

Бажың, шык... Меңээ ол херек деп сеткиведим. Мени билир, сеткил-сагыжымны үлежир, чугаалажыр өөр меңээ херек...

Мээң салгалым марксизмден эгелеп турду. Бис ону ававыс аазы-биле сиңирип ап чордувус. А ооң соонда кайнаар тараваан, салым-хуувус бисти кайнаар октаваан дээр! Бурган, шажын база оюп эртпеди. Дыка хөйүвүс чоруй барган, соңгу не-төрээн чуртундан ойталады. Бирээвис Чөөн чүкче чораан, өскевис йоганы сонуургай берген, үшкүвүс католик апарган...

Би-би-синиң бижимелинден: Совет Эвилелинче ээп келгеним ол эвес турган. Ол дээрге уругларымга ээп келгеним-дир. Сөөлгү ийи чылда оглум үргүлчү долгап турар апарган. Үзүлген удазын тудушкан. Уруум-биле харылзаа кажан-даа турбаан. Чүү деп чүвел аан ол — дедир чоруур деп чүве? — деп анчыг бодалдан бүдүн чартык чыл дургузунда хилинчектенип келдим. Оларны көрүп, суйбап каар күзел... Ооң кадында уругларымның ийи уруглары база бар. Бо бүгү кандыг-даа кадыг бодалдардан күштүг болган.

Он чеди чыл эрткенде төрээн черинче ээп кээри болдунмас. Уруглар өзүп, өске кижилер апарган. Эш-өөрүң он чеди чыл иштинде өске кижи апарганынга бүзүрексевес. Ол мырыңай халаптыг чүве чорду. Уругларың-биле домактажып шыдаваанында кандыг-ла-бир чаа амыдыралды эгелээри дээрге шуут-ла ужур-утка чок чүве болган. Чазакка болгаш Горбачевка шак-ла ынчаар тайылбырладым. Артып каар кандыг-даа чылдагаан менде чок, уруглар мени хүлээвес ышкажыл. Олар мээң америк уруумну база-ла тоовадылар. Өске төрелдер болгаш эш-өөр харын өөрүшкү-маннайлыг чордулар.

Уруум он бир чыл иштинде америк ёзу-биле өзүп келди. А ССРЭ-ге чедип кээривиске, ол орус база грузин дылдарны өөренип апты. Чүге дээрге ол ынчаарын күзээн. Хостуг үези-даа хөй турду. Грузияда ону өөредип турган кайгамчык башкыларга, бо таварылганы ажыглап алгаш байыр чедирип ор бис. Уруум ол үени дыка сактып орар-дыр. А мен — чок... Ол аңаа хөй эштерни тып алган. Арга туруп кээр болза, уруум оларны чедип барып көрүксеп турар. Бис ам нелээ орустап чугаалажыр-дыр бис. Совет Эвилелинден шак ындыг бир янзы белектиг келдивис. Оон чоруп тургаш, уруум ыглап турду... Бо бүгүнү парлалгага даап, мегелеп бижип каапкан, ону мен күш-биле чыгыы аппарган, кара бажынче-биле домей-ле дээн утказыг...»

Светлана Аллилуеваны ынчаардагы ол базымны кылырынче чүү албадааныл?

Сталинниң уруунуң даштыкыже «дескениниң» дугайында парлалгага хөй янзы кылдыр бижип келген. Ынакшыл-даа дижир, улуг адазы өлген соонда акша-көпеекке чединмес турган-даа дээр, Хрущев Аллилуеваны хомудаткан-даа дээн...

Эн-би-синиң бижимелинден: Хрущев келгенде, ол бир хевирниң демократчыдылгазының чылдарында бистиң шуптувуска, ооң иштинде мээң база чиик апарган чүве. Минута саңында-ла мени харагалзавастаан, даштыкы кижилер-биле ужуражып турар болдум, а ооң мурнунда шуут-ла хоржок туржук... Чазакка кандыг-даа хомудалым турбаан, турбас-даа турган. Мени кажан-даа кызып-кыйбаан, политикадан дашкаар турдум, а акым ол дээш бакка кирген болгай. Хрущев мырыңай XX съездиге чугаалаар чугаазының сөзүн меңээ номчутту-даа. Микоянның бажыңынга ону номчуткан чүве. Чүү болурун меңээ баш удур таныштырып, ол меңээ хеп-хенертен чүүл болбазын угаап турган-на чоор.

Номчааш, мынча дидим: номчааным бо бүгү чүүл шынга дыка дөмей-дир, канчаар боор... Авамның өг-бүлезиниң, бүгү Аллилуевтерниң төөгүзүн билир болза эки... Ынчангаш бистер дарлааннарга эвес, когарааннарга чоок турган бис.

Аллилуев кырганнардан эгелээш, авамның бүгү өг-бүлези ачамны шагдан тура билир. Ону аңаа-ла кижи деп санап чорааннар. Ону кым-даа хөөредип мактаваан, кандыг-даа чүдүүшкүн турбаан. Ол олардан болгаш бодунуң баштайгы кадайының төрелдеринден — Сванидзелерден херек кырында амыдырал дугайында билип алыр аргалыг турган. Олар ооң-биле маргыжып турганнар. Авам чок апаарга, Аллилуевтерни бажыңдан чоорту кызып үндүрүпкеш, ачамны «аңгылап» кааннар.

Ынчан ол чааскаанзыргай арткан. Чүгле чалчалар, чашпаачылар, авыяастыг чилбилер турган. Чүдүүшкүн болгаш хөлүн эрттир мактаашкын дээрге ооң эгелээн чүүлү эвес ышкажыл, ол бүгүнү партия болгаш эрге-дужаал чедип алыр сорулгазын чедип ап турган партийжи карьеристер кылып турган. Надежда Сергеевна Аллилуева дириг чорда, ол бажыңга ээ турда, өг-бүлеге чогуур байдалды тудуп турда, ындыг чүве шуут-ла болур ужур чок турган. Төөгүчүлер бо чүүлче кончуг эвээш кичээнгей салып келген...

60 чылдарда чиигедир улуг тыныдывыс, хөй номчуп турар апардывыс... Бистиң албан ёзунуң марксизм-ленинизминге ынчан арай-ла хөөн калы берген бис.

Индияга бир ындыг дедир чанмайн баар хире үе тып-тып келген. Москвада мени манап турары ышкаш эвес, көңгүс өске амыдыралды эгелээр бодаан мен. Менден чүнү күзеп турарын билген мен: даштыкыда ажылчын шимчээшкинни өөренип көөр кылдыр олуртур. А ол мени көңгүс-ле сонуургатпайн турган. Бүгү амыдыралымны эргиилдир бодап келгеш, чанмас деп шиитпирлеп алган мен. Чогум баштаң меңээ ындыг план чок турган чүве.

Светлана Иосифованың сөстеринге та бүзүрезин, та бүзүревезин — ол номчукчунуң херээ-дир. Ооң амыдыралында когарал-качыгдал-даа, ынакшыл-даа, өөрүшкү-даа, кударал-даа бар. Аллилуеваның амыдыралының дугайында эвээшти билир турганывыс хомуданчыг. Ооң чугаалаан чүүлдерни канчаар-даа хүлээп ап болгай. Чүгле чаңгыс мону билир мен: кым-бир кижини көрүп, билбейн чыткаш, ону ол-бо дээриниң мурнунда, ону дыңнааны дээре. Ооң номнарын номчууру чугула...

Хөй чылдарда даштыкыга чурттап келген кижи — Аллилуева орус кижилерниң чуртундан үнүп чоруурунга хамаарыштыр чүнү бодап турарыл?

Би-би-синиң бижимелинден: Шаанда мен ышкаш, даштыкыга чаңгыс-даа чорбаан кижилер Америка дээрге черде дываажаң-дыр деп бодап чоруурун утпас херек. А Америкада бодунуң нарын айтырыглары эмгежок, ооң иштинде чурттарын каггаан кедергей хөй кижилерниң кээп турары. Совет Эвилелинден Америкаже чоруп тура, улус ында ындыглар эмгежок дээрзин уттуп турарлар... Америка ындыг кижилер кээрин ам шоолугла күзевейн турар. Совет Эвилелинден үнүп чоруп турарларның 75 хире хуузу чуртунга артканы-ла дээре турган боор. Көңгүс-ле өске принциптерге үндезилеп тургускан чаа ниитилелде кижиниң билбес-ле чүвелери хөй, чамдыкта оларны ажып эртери мырыңай болдунмайн баар чыгыы.

Чугаавыс төнүп чорда, айтырдым:

— Бистиң чуртувуста болуп турар чүүлдерни канчаар көрүп турар силер? Амгы совет аныяктарны билир силер бе?

Светлана Аллилуева айтырыымга айтырыг-биле харыылады:

— Каштыг силер?

— Үжен тос...

— О, ам-даа чаш оол-дур силер. Мээң оглум силерден улуг... Чүгле силерге илегээр мен. Россияның чаа салгалынга.

А. КУПРИЯНОВ.
(Бистиң корр.)
Лондон.

CLIMAT: QU'EST-CE QUI SE PASSE DONC ?

Агаар-бойдус: ол кандыг болуп турарыл? Бо айтырыгга тодаргай болгаш дорт харыыны бээрин хөй чурттарның эртемденнери оралдажып турар. Делегейниң чамдык девискээрлеринде агаар-бойдустуң узун хуусаалыг өскерилгезин америк бойдус эртемденнери тайылбырлаан. АКШ-та болгаш Барыын Европада сөөлгү чылдарда каңдаашкыннарны агаарның ниит... изиишкини-биле амга чедир тайылбырлап келген. Агаарның хирленгени ындыг чылдагааннарның база бирээзи кылдыр санап турган. Ынчаарга, АКШ-тың Боулдер хоорайында (Колорада штады) агаар шинчилелиниң национал төвүнүң специалистериниң, ооң удуртукчузу Кевин Тренбергтиң санап турарын ёзугаар алырга, делегейниң хөй районнарында агаар-бойдустуң сөөлгү чылдарда өскерилген чылдагааннары оон-даа артык ханы характерлиг болуп турар.

Америк ол эртемденнер компьютер программазының дузазы-биле агаар шинчилелин чоруткан болгаш 1988 чылда каңдаашкын Соңгу Американың барыын талакы агаар эриииниң болгаш Гавай ортулуктарының аразында далай суунуң изээн түңнелинде болдунган деп санап турар.

Ында агаарның, сугнуң изиишкини, а чамдыкта хенертен соошкуну агаар байдалынга багай салдарлыг болуп, каңдаашкынны болдурган деп түңнелди америк эртемденнер кылган. Агаар-бойдустуң ынчаар өскерлийшкини Бангладешке улуг үерлээшкинни болдурган деп, олар санап турар.

Оожум океанда сугнуң чылыышкыны азы соошкуну делегейниң өске-даа районнарынга агаар-бойдустуң байдалынга улуг салдарлыг деп, хөй чурттарның эртемденнериниң санап турарын «Ю. С. Ньюс энд уорлд рипорт» журнал бижээн. Оожум океанның тропиктиг чылыг кезээниң агаары делегейниң хөй районнарында агаар-бойдустуң байдалынга улуг салдарны чедирип турар деп, Кевин Тренберг демдеглээн. Ол эртемденниң теориязын удуртулга болдурбушаан, агаар-бойдустуң канчаар өскерлирин баш бурунгаар шинчилеп, билип ап болур. Агаар өскерлиишкиннерин баш бурунгаар шак ынчаар билип алыр чорук кукурузаны азы сояны кажан, каяа шып тарыыр арганы бээр.

Чурукта: **«Агаар: ында чүү болуп турарыл?» деп чурукту Францияның «Пуэн» журналының ээлчеглиг номеринге парлаан.**

СЭТА-ның фотохроникazы.

Бот-тывынгыр композиторга сөс

ДЭЭРДЕН КЕЖИК МАНААР ЭВЕС

Эрткен чайын Кызылга Тываның бот-тывынгыр композиторларының хуралы болуп эрткен. Ону республиканың эртем-методиктиг төвүнүң хөгжүм секторунуң эргелекчизи, бот-тывынгыр композитор Сергей Бадыраа, Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Зоя Кыргыс олар удуртуп эрттиргеннер. Баштай бот-тывынгыр композиторлар каттыжыышкынының даргазын болгаш районнар аайы-биле президиум кежигүннерин катап соңгуур дугайында айтырыгны чугаалашкан. Мурнунда ук каттыжыышкынның даргазы турган А. Танов кол ажылының аайы-биле бо хүлээлгезин угбайн турарын база бо ажылдан хостаарының дугайында ооң дилег-билдириишкинин өөренип көөр ужурга таварышкан.

Каттыжыышкынның чаа даргазынга Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап турар Батың Кенешти соңгаан. Ооң-биле чергелештир З. Кыргыс, С. Бадыраа, Б. Кенеш чыглып келген композиторларга чыл төнчүзүнге чедир кылза чогуур ажылдарның кол-кол угланыышкыннары-биле таныштырып, район бүрүзүнге республика каттыжыышкынының бөлүктерин тургузарын дугурушкан.

Дараазында ыры, музыка чогаалдарының сайгарылгазы эгелээн. Бо удаада бистиң районнуң төлээлери, АКБ эргелекчизи, мергежилдиг баянчы, бот-тывынгыр композитор Илья Мохов база бо чүүлдүң автору боттарының чогаалдарын комиссияга бараалгаткан. Ылаңгыя Илья Моховтуң баянга бижээни аялгалары чедиишкинниг болуп, Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң белиг үнелелин алган. Бодум хуумда шүлүкчү М. Доржунуң «Чандыр баспайн чоруул, сарыым» деп сөзүнге фортепиано үделгелиг ыры-романсты, «Туристер» деп шүлүүмге школачылар ырызын чогумчалыг дужааным. Моон мурнунда комиссияларга хоочун бот-тывынгыр композиторлар Сорук Сат, Амур Хоюгбан, талантылыг баянчы, аныяк бот-тывынгыр композитор Орлан-оол Хурагандай база чылда калбайн киржип тургулаан чүве. Бо удаада олар ажыл, амыдыралының аайы-биле чөптүг чылдагааннарлыг кээп шыдаваан болдулар.

Бистиң Улуг-Хем районнуң бот-тывынгыр композиторлар бөлүүнде амдызында беш автор бар. Төп каттыжыышкынның планы-биле чылда ийи катап чогаалдар сайгарылгазы болур. А бистер район төвүнге дөрт катап (квартал санында) эрттирер кылдыр шиитпирлээн бис. Чүге дээрге, бодувустуң «коданывыска» эки-багай чогаалдарны эчизинге чедир «шүүреп» аары — түңнел комиссияга «шаар-биле» аалдап четпезин магадылап турар. Ынчангаш бистиң бот-тывынгыр композиторлар бөлүүнүң дараазында чыыштары чоорту болуп эртер. Аңаа Кызылдан профессионал композиторларны болгаш өске районнардан бот-тывынгыр авторларны база чалаар бис. А чылдың түңнел хуралы Кызылга ноябрь 11-ден 26-га чедир боор эртер. Аңаа Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң профессионал композиторлары кээп киржир.

Республиканың эртем-методиктиг төвүнге ыры, музыка чогаалдарын дужаап кээр авторларга чаа үннер немежип турары кымга-даа өөрүнчүг. Ынчалза-даа чамдыктары ада-өгбелеривистиң аас чогаалы боор улустуң ырларын хандыр өөренмейн, оларның аян-хөөнүнден хоорук, тывазывас аялгалар сөннеп кээп турарлар. Ийе, орус дыл кырында сөстерге азы орус алига (диатоникага) аялга бижиирин кым-даа хоруваан. Ынчалзажок кандыг-даа нацияның чогаадыкчы төлээзи бодунуң баштайгы базымын не-чериниң хөрзүн-довураа чыттап кээр, ишчи чонунуң хөрек-чүрээнден үнген үн-биле хөөннеттинген чогаалдан эгелээри кедилиг ышкаш...

Чаа өзүп орар аныяк кыс композиторувус Алёна Иомужап бо удаада «Саян даглары» деп орус ырны бижээш дужааган. Чогаал боду ортумак деңнелде-даа болза, чонга тарай берип болур, ырлаттынгыр ыры болган. Бодум хуумда, Тываның национал музыка культуразын, ооң аас чогаалын сайзырадып ап чадап турган, сагыш-сеткиливисти өскээр чардыктырып, орус аян-хөөнге дыка хандыкпааны дээре деп бодаар-дыр мен. Композиция талазы-биле баштайгы башкым ССРЭ-ниң улустуң артизи Алексей Чыргал-оол хоочун-даа, эгелеп-даа чоруур композиторларның боттарының чогаалдарынга, арыг-шынчы националчы эвес хамаарылгазынга кончуг-ла хөөн чок чораан ийин.

Бот-тывынгыр композиторларның чогаалдарының сөөлгү үеде тематиказы, ниити утка-шынары ынакшылдан чарлып чадай бергени чажыт эвес. Чуртувустуң келир үеде ээлери болур амгы салгалче база аныяк-өскенче кичээнгей ам-даа кошкак. Ынчангаш эртем-методиктиг төптүң музыка сектору (эргелекчизи С. Бадыраа) хөгжүм авторларын уруглар садтарынче, уран чүүл школаларынче угландырып турары — амгы үениң бир кол негелдези. Ол ышкаш улустуң хөгжүм херекселдеринге бижиттинген тыва аялгалар мынчага дээр чырык көрбээн дизимче, хөлүн часпас боор мен.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Чечектелген Тывам үнү» деп сураглыг ырның автору ынак композиторувус Семен Лукич Бухтуев сөөлгү үеде бистиң аравысче шуут кирбестээн. Ооң ылаңгыя баянга бижиттинген тыва аялгаларын бис, суксаан мал дег, маңаай берген бис. Чамдык хоочун бот-тывынгыр композиторларывыс музыка талазы-биле бот-өөредилге чок. Ынчангаш чогаалдарының шынарын алырга, өзүлде-даа чок, чаңгыс черде саадавышаан. Ылангыя Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, улусчуй берген «Төрээн хемим эриинде» деп ырның автору Кан-оол Баазаң-оол комиссияга «Беш салаа» деп ырлар бөлүүн эккелген. Салааларга тураскааткан чаптанчыг одуругларга аңгы-аңгы аялгаларны кылырын автор кызыткан. Ынчалза-даа сорулга чедип алдынмаан: салаа бүрүзүнүң овур-хевири (узун-кыска, шимченгири) аялгага илереттинмээн, хөгжүм жанры тодараттынмаан дээш оон-даа өске. Бо четпестерни комиссия кежигүннери илередип, авторга арга-сүмени бээрге, «Назы-харым улгаткан кижи мен. «Беш салааны» беш чыл иштинде кылып келдим. Музыка талазы-биле эртем-билиим-даа чок, хүлээп албас болзуңарза, албаңар, — өлүг капитал боол чыдар ыйнаан...» суг-суг дигилеп, көк-ле элээр чалчыттынар чыгыы болган. Ол чүл дээрге чүнү-даа мурнай ол бодунуң чавыс культуразын чарлап чорууру кылдыр көстүр-дүр. Аңаа көөрде Сүт-Хөлдүң хоочун бот-тывынгыр композитору, чоокта чаа 60 харлап каапкан Александр Санданович Ондар бодунуң ырларынга хамаарышкан шүгүмчүлелдерни кичээнгейлиг дыңнап, «четтирдим» деп хүлээп ап орарын эскердивис. Ол ышкаш А. Ондар К. Баазаң-оол дег, ниити билиг школазының башкызы боордан башка, музыка талазы-биле өөредилге курузу безин эртип көрбээн, ынчалза-даа бодунуң кызымаа-биле чүгле нота бижип өөренип алган эвес, мырыңай гармонияның (музыкада үннер аяннажылгазының дугайында билиг) эге билиин эки билир кижи болган.

Ынчангаш эде тургустунуушкунуң дүшкүүрлүг болгаш шапкынчаан бо үезинде Тываның музыка культуразының мурнунда эртсе чогуур белен эвес нарын оруктар тыптып келген. Кол-ла чүве — үениң негелдезинге дүүшкен чогаалдар херек апарган. Ол болза музыка, уран чүүл школаларынга тыва музыка материалдары, аныяк-өскенниң амгы амыдыралының чарылбас цезээ апарган ыры-хөгжүмнүг ансамбльдерге тыва аас чогаалындан ужукталган ырлар-танцылар база кедээниң бот-тывынгыр уран чүүлдеринге танцы аялгалары дээш оон-даа өске хөгжүм чогаалдарының хереглеттине бергени-дир.

Бо хүннерге чедир профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа композиторлар, ол ышкаш уран-чечен шүлүкчүлеривис, чогаалчыларывыс-даа ээжектеривисти базып, соовустан ызыртыр сүрүп орар ажы-төлүвүстү, аныяк-өскенивисти, боттары-ла билзин дээзиг, мунгаш аъргаже шиглей, мурнунче эрттирипкеш, оларның культурлуг дыштанылгазы хамаанчок, келир үезинче — угаан-меререл, эстетиктиг кижизидилгезинче чогуур кичээнгей салбайн келген. Курган хөрзүнге тараа чашкан дег, кижизидилге дугайында хоозун сөстер, хоойлу-дүрүмден ушта бижилгелер, ажыл-херекчи эвес артык суртаалдар амгы үениң аныяк кижизиниң сагыш-сеткилинге дөгейленип, кымның-даа дузазын манавайн, кымга-даа хамаарышпайн — ниитилелден хоорук үзел-бодалга алзып турары чажыт эвес. Олар «дээрден кежик манаар эвес» дээш, ыры-шүлүк, хөгжүмнү-даа чүгле боттарының сеткил-сагыжынга таарыжыр кылдыр чогаадып-даа турар ужуру ол. Моон ужурундан чер-черлерде утка-шынары куду «черлик» ырларның тыптып турар чылдагааны-даа ында.

Ынчангаш, республиканың бүгү чогаадыкчы интеллигенциязының үнүн кижизидилгениң херээнче углаарын бөгүнгү амыдырал негеп турар.

Каадыр-оол БЕГЗИ.
Улуг-Хем районнуң бот-тывынгыр композиторлар бөлүүнүң удуртукчузу.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНГЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тываның хоочун чурукчуларының бирээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Чамзоевич Салчак бо хүннерде 60 харлап турар. Чурукчу графика, портрет жанрларындан аңгыда, ном каастап чуруурунуң талазы-биле хөй ажылдарны кылган.

Чурукчунуң юбилейинге уткуштур республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының тыва национал болгаш чурт-шинчилел литература килдизинде «Чоннуң чанчылдарының уламчылакчызы» деп ном делгелгези ажыттынган. Ында чурукчунуң каастап кылган номнарындан аңгыда, ооң ажыл-ижиниң дугайында номнар делгеттинген.

Иван Салчактың төрүттүнген чери Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурга ооң-биле ужуражылгалар чоокта чаа болгулаан.

Суурнуң ортумак школазынга өөреникчилер-биле ужуражылга хөлчок солун болуп эрткен. Уругларга үндүрген тоолдар номнарының каасталгазын, янзы-бүрү өңнер-биле чурааның уруглар улуг сонуургал-биле көргеннер. Ол-ла номнарның допчулалын библиотекарь А. С. Калга-оол делгеренгейи-биле уругларга кылган. Чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсанның «Улуг-Хемниң шапкыны», «Октуг койгун», «Алдын кушкаш» болгаш оон-даа өске номнары-биле, оларның чурук каасталгазы-биле уруглар танышканнар. Уран чурулгага сонуургалдыг уруглар хөй болган. Оларга чурукчу чагыгны, сүмени берген. «Уран чүүлге ынак болуңар, кандыг-даа мергежилдиг кижи уран чүүлге сонуургалдыг болза, ооң сагыш-сеткили, угаан-бодалы байлак болур чоор, уруглар» — деп чагаан.

Кежээ кедээ клубка суур чону улуг улус-биле ужуражылгага ном делгелгезинден аңгыда, чураан чуруктар делгелгези база болган. И. Ч. Салчак чаңгыс чер-чурттугларынга бодунуң чогаадыкчы ажылын, таныштырган. Дөртен чылдарда Сесерлиг школазынга өөренип эгелээнин, чаш чылдарында кады өөренип чораан эш-өөрүн, башкыларын чыылган чонга сактып чугаалап берген.

Чурукчунуң адазы усшевер кижи чораан. «Мээң мергежилим колдуунда ачамдан салгап келген...» — деп, ол чугаалаан. Чамзоо ирей оолдары бичии турда, тыва аптаралар арыннарында хээлерни өңнедип, ээрлиг аъттыг баглаашка баглап кааш: «Кымның чуруурy чараш болур эвес» дээш чурудар чораан. Адазының чуруун чыылганнарга көргүзүп таныштырган. Делгелгеде бар чуруктарның кажан, кая чуруттунганының дугайында чыылганнарның сонуургаан айтырыгларынга ол тайылбырны күзелдии-биле кылып берип турган.

Чаңгыс чер-чурттугларының мурнундан школаның башкызы солун делгелгелерлиг, сактыышкыннарлыг аалдап келгени дээш чурукчуга өөрүп четтиргенин илередип, моон-даа соңгаар хөй-хөй ажылдары-биле төрээн суурунга аалдап кээп турарын дилевишаан, чогаадыкчы чедиишкиннерлиг, кадык чаагай болурун күзээн.

Уругларга тыва тоолдар номнарын болгаш черле тыва дылга номнарның эвээш санныг кылдыр үндүрүп турарын ада-иелер, башкылар, өөреникчилер чугаалап, «Октуг койгун» (1963 ч.), «Алдын кушкаш» (1964), «Үш чүүл эртемниг оол» база М. Б. Кенин-Лопсаңның «Танаа-Херел» (1989) деп номун катап үндүрерингe дузалаарын дилээн, өңнүг чуруктарлыг, бичии кижилерниң номга ынакшылын хайныктырып кээр номнардан уругларга арбыдады үндүрерин ада-иелер дыка-ла күзеп, дилеп турар боор чорду.

Татьяна НАМДАК.
Республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказында библиограф.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суурнуң чурттакчызы.

Амаа Бодурукуевна МОНГУШ

Тыва эки турачыларының бирээзи, Маадыр-ие, Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы, партия кежигүнү, персоналдыг пенсионер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Амаа Бодурукуевна Монгуш 1990 чылдың октябрь 22-де үр аарааның соонда мөчээн.

Монгуш Амаа Бодурукуевна 1922 чылдың апрель 4-те Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузунга малчын арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол Чадаана эге школазын доосан. Аныяк чылдарында АРЭ кежигүнү болуп, ооң ажыл херектеринге идепкейлиг киржип чораан.

1943 чылдың күзүнүнде Тыва Арат Республиканың эки турачы дайынчылары-биле кады фронтуже аъттанышкан. Хып дээн аныяк үезинде ол Төрээн чурт — ССРЭ-ниң немец-фашистиг эжелекчилерден хостаар дээш кадыг-дошкун демиселге Совет чурттуң өске бүгү нацияның оолдар, кыстары-биле кады үлүүн киирген. Төрээн чурту, төрээн чону дээш, төлептиг амыдырал, улустарның быжыг найыралы дээш ажылдап, демисежип, амыр-дыжын, амы-тынын харамнанмайн чораан.

Амаа Бодурукуевна хөй уругларның иези. Күш-ажылга кайгамчык ынак, уран-шевер ие. Уругларын төлептиг кижилер кылдыр бут кырынга тургузар дээш, ол фронтучу чылдарындан дудак чок кадыг-бергелерни ажып эртип келген. Дыка хөй чылдарның иштинде күрүнениң ажылын ак сеткил-биле кылып, аныяктар кижизидилгезинге киржип келген.

Дайынчы, күш-ажылчы эрес-дидим, шалыпчы чоруу дээш Ада-чурт дайынының орденнериниң I, II чергелери-биле, ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле база дыка хөй медальдар-биле шаңнаткан. Ол В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чылынга тураскааткан юбилей медальдың эдилекчизи.

Эки турачы эживис бөгүн бистиң аравыста чок-даа болза, оон кижизиг, дузааргак, биче сеткилдиг, амыдыралга күш-ажылчы тура-соруу бистерниң сеткилдеривиске кезээ-мөңгеде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга доостур чыгаан. «Шын» солунну чагыдып албаан болзуңза, дарый хемчег албааже, келир чылын «Шын» солун чок болганың ол.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи; 54241.

ДУРЖУЛГАЛЫГ БАШКЫ

ЧУРУКТА: Тожу районда Тоора-Хем ортумак школазының 4 «а» клазының удуртукчу башкызы Г. Д. Чорбаа-дыр (ортузунда). Ол чээрби үш чыл дургузунда эге класстарга башкылап келген. Галина Дажинаевнаның дугайында кады ажылдап турар эш-өөрү мактап чугаалажыр. Ол эге класстарның методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Ном болгаш номчукчу

ТЫВА ДЫЛГА ҮНДҮРЗЕ

Төөгү эртемнериниң кандидады, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсанның 1986 чылда Москваның «Наука» деп ном үндүрер чериниң парлап үндүргени «Тыва хам алгыжында улустуң аас чогаалының болгаш чанчылдарының практиказы. XIX вектиң төнчүзү — XX вектиң эгези» деп эртем-шинчилелдиг чогаалын тыва дылга парлап үндүрер болза, чүгле улуг назылыгларга эвес, харын бистиң амгы болгаш келир салгалывыс күзелдии-биле сонуургап номчууру чугаажок деп бүзүрээр мен.

Ол номну Кызылдың ном садыгларындан дилээш тыппаан мен. Авторнуң арткан сөөлгү экземплярын дилеп алгаш, холумдан салбайн, сундугуп, дыка сонуургап номчудум. Хамнар-хамнар-ла ийнен харын. Ынчалзажок оларның алгыш-йөрээли бурунгу тываларның аас чогаалындан үлезилеттинген. Бистиң бурунгуларывыстың амыдыралын, чанчылдарын кандыг-даа номчукчуларга билдингир кылдыр бодуун тылда бижээнин Монгуш Кенин-Лопсанның чүгле эртем-шинчилел, төөгү талазы-биле ханы билиглиин эвес, а тыва улустуң аас чогаалын мергежилдиг сайгаргаш, Тываның аас чогаалынга киирген бир төлептиг салыышкыны-дыр деп санап турар мен.

Ынчангаш Тываның ном үндүрер чери чогаалчы эртемденниң бо номун тыва дылче очулдургаш, үлезин номчукчуларга сүй белек кылдыр парлап үндүрер боор деп идегеп артым.

Артем БОРБАК-ООЛ.

Бо материалдың гонорарын Тываның «Мемориал» ниитилелиниң 700612 агар санынче шилчидерин дилеедим.

БАЙЫРЛАНЧЫГ БИР ХҮНДЕ

Солун чогаалдарны бижээн, бедик, культуралыг орус башкы кижиниң бистиң ырак, кыдыг-кызыгаар Тыва чуртувуска 1920-1921 чылдарда келгеш, Бии-Хемниң Өөк школазынга ажылдап турганы дыка-ла чоргааранчыг. Василий Ян делегейге алдаржаан солун, үнелиг чогаалдарны бижип, кижи төрелгетенге кезээ-мөңгеде балалбас исти арттырып каан.

Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи болгаш Тываның Чогаалчылар эвилели Василий Янның төрүттүнген хүнүнден бээр 115 чыл болганынга солун болуушкунну хөй-нииттиң байырлалы кылдыр организастап эрттиргени үениң негелдезинге дүүшкен. Ол хүнге тураскааткан конференцияны Кызылга эрттиргеш, ооң дараазында чогаалчының ажылдап турган чери Өөк суурга болгаш Туран хоорайга ажылды уламчылаан.

Төөгүлүг ол хүннерде чүк-чүктен аалчылар келген. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл, амыдыралының шинчилекчилери ол аалчыларны чалап эккелгеш, хүндүткелдиг уткуп, оларның солун сактыышкыннарын дыңнап, белек-селекти өң-баазын чечектерни тутсуп турган.

Өөкке байырлал онза солун болган. Культура министриниң оралакчызы Н. Верхотурова, Алдан-Маадыр аттыг музейниң директору А. Дамдынчап, музейниң улуг эртем ажылдакчызы Монгуш Кенин-Лопсан, чогаалчы Черлиг-оол Куулар, Туранда улусчу музейниң директору Татьяна Верещагина, райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Марк Оюн олар районга болган ол байырлалга идепкейлиг көргүзүп, чон мурнунга солун чүүлдерни чугаалап берип чорааннар.

Өөк, Туран школаларының башкылар, өөреникчилер коллективтери, райкомнуң, ол суурнуң удуртур ажылдакчылары хүндүлүг аалчыларны уткуп ап, байырлалга киржип, ону уштап-баштап, аяк шайын, аъш-чемин сунуп, хүндүлээннер. Ылангыя Өөк кедээ Совединиң күүскомунуң даргазы болгаш суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы аалчыларга тураскаал бижиктерни, белектерни тывыскан. Моорлап келгеннерден В. Янның чогаалдарының туркмен дылче очулдурукчузу, шүлүкчү, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Какабай Курбанмурадовтуң чугаазы ужуражылгага база бир кол черни ээлээн.

Өөктүң школада чурт-шинчилел музейиниң, суурнуң ат-алдарлыг хоочун чурттакчыларының база школачыларының музейни чоннуң кижизидилгезинге ажылап турарынга хамаарыштыр сеткил ханар чүүлдерни демдеглекседим. Музейни дерип кылганы эки. Кол-ла чүве — музейниң эртем талазы-биле үнелиг үндезини. Ол суурнуң төөгүзү-биле холбашкан боттуг экспонаттарга үндезилеңген. Суур Тываже Саян артындан ажып келир улуг оруктуң кыдыында турар болганындан аңаа орус, тыва болгаш оон-даа өске национал улус турумчуп чурттап. Совет эрге-чагырганы аңаа эрте тургузуп, ону камгалаар дээш амы-тынын харам чокка бергеннерниң тараалан сууру. Суурнуң төөгүзүн музейде көргүскен. Школаның болгаш В. Янның, Совет эрге-чагырга дээш демисежилерниң Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң дугайында көргүзүглер кол черни ээлеп турар. Беспаловка, Крюковка тураскаал база бо суурда туруп турар. Ону школачылар ыдыктыы-биле ажаап, кадагалап, ооң баарынга чечектерни тарып, солун болуушкуннарны ооң чанынга эрттирип, оларның херээнге шынчызын даңгыраглап турар.

Төөгү эртемниг баштайгы кадрларның бирээзи болганымда, чурт-шинчилелинге эвээш-биче-даа бол үлүүмнү киирген кижилерниң бирээзи мен деп бодумну санап чоруур мен. Ынчангаш музей дугайында меңээ база солун айтырыг болур. Бии-Хем Тывага революцияның тиилээринге, ТАРН-ның тургустунарынга кол черни ээлээн революстуг чаартылгаларның бир одаа чер. Республика музейинге эртем ажылдакчызы тургаш, бо районга чаңгыс эвес удаа сургакчылап кээп турдум.

1969 чылда бо суурга тураскаал ажыдыышкынынга база чораан мен. Оортан бээр үжен чыл эрте бергени ол-ла-дыр Беспалов биле Крюковка тураскаал канчанмаан-даа, ол-ла хевээр чырып тур. Ону ажыдып турда, чурукка тырттырган чүве. Ол бүгү документилерни отчедум-биле кады музейниң шыгжаанга арттырып каан кижи мен. Ол фото-чуруктардан чара парлаткаш, оон школада музейге альбом кылырын музейниң организакчыларындан дилээр кижи-дир мен.

Тураның школачылары В. Янның «Кызыл бөрттүг уруг» деп чогаалын шиижилип ойнааны хөлчок солун болган.

Өөк школазының музейинге делгем, тускай бажың тудары негеттинип турар. Ол ышкаш республика музейиниң бажыңының тудуун дүргеделири — хүннүң бир чугула айтырыы. Музей бажыңын хөй чурттакчылыг чер — мурнуу микрорайонче чоокшулаткан болза деп хуула саналым бар.

Екатерина МЫНДРИМА.

ОКТЯБРЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 Бут бөмбүү. Европа кубоктары. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 «Мээң ынакшылым, казак ыры». 15.50 «Чажыт фарватер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Бир эвес силерниң харыңар...» 17.45 «Коммунист» журналдың төгерик столу. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 Бут бөмбүү. Европа кубоктары. 00.25—00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Хөгжүм, 3 класс. П. И. Чайковский. «Удуп чыдар чараш кыс». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. И. С. Тургенев «Адалары болгаш уруглары». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Милицияның сержантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.10 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 14.10 И.-С. Бах. Концерт. 14.30—15.35 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 17.00 Иркутск телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Кадар-казыыр» Аныяктарга программа. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Силерниң солдат Пашка». Барымдаалыг фильм. 20.35 «Аалчыга кресло». Чаа аттар. Никита Джигурда. 21.00 Өг-бүле байырлалы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 «Ыржым квартира». Уран-чечен телефильм. 00.40 «Орустап чугаалап тур бис». Телефильм. 00.50—01.45 Аът спорту. Делегей маргылдаазы. «Сиэтл-90».

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Сувенир для прокурора»** (Свердловск) 9.00, 12.30, 16.00, 19.30 (узаткан). **«Обреченный на одиночество»** (Япония, 16 харга чедир) 10.50, 14.20, 17.50 шактарда. **Видеозал:** **«Новые варвары»** (АКШ) 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыыпды»** 9.20, 12.30, **«К/клуб «Друзья природы»** 10.50, **«Возвращение к свободе»** 14.00, **«Канувшее время»** 15.50, 19.50, **«Другие и Сталин»** 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Друг в непогоду»** 14.00, **«Мистер Питкин в тылу врага»** (Англия) 15.30, 17.20, 19.10 шактарда.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлели тыва эки турачы, СЭКП кежигүнү, персоналдыг пенсионер

Амаа Бодурукуевна
МОНГУШТУҢ

аар аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82: 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
чимазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

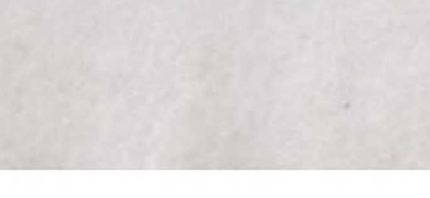Чагыг № 516.